

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ИБД: 374.1+32 (575.3)
ТКБ: 67.404 (2 тоҷикӣ)
К - 17

КАЛОНЗОДА ФАТҲИДДИН МИРЗОШАРИФ

**АҚИДАҲОИ ДАВЛАТӢ - ҲУҚУҚИИ МИР САЙИД АЛИИ
ҲАМАДОНӢ**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои
ҳуқуқшиносӣ аз рӯйи ихтисоси 12.00.01 – Назария ва таърихи ҳуқуқ
ва давлат; таърихи таълим дар бораи ҳуқуқ ва давлат

ДУШАНБЕ – 2025

Диссертатсия дар кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон иҷро гардидааст.

Рохбари илмӣ:

Азиззода Убайдулло Абдулло – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, мудири кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муқарризони расмӣ:

Диноршоҳ Азиз Мусо – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, муовини аввал, муовини директори иҷроия оид ба илм, инноватсия ва муносибатҳои байналмилалии филиали Донишгоҳи давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов дар шаҳри Душанбе

Муассисаи пешбар:

Кенчазода Шўҳрат Юсуф – номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, декани факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

Ҳимояи диссертатсия «16» сентябри соли 2025, соати 9:00 дар ҷаласаи Шурои диссертатсионии 6D.KOA-018 назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, кӯч. Бунӣ Ҳисорак, толори Шурои диссертатсионии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ) баргузор мегардад.

Бо мазмуни рисола дар сомонаи www.tnu.tj ва Китобхонаи марказии илмӣи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17) метавон шинос шуд.

Автореферат «_____» _____ соли 2025 тавзеъ шуд.

Котиби илмӣ Шурои диссертатсионӣ,
номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

Қодиоров Н.А.

МУҚАДДИМА

Мубрамин мавзуи таҳқиқот. Замони истиклоли кишвар, ки халқи шарафманди Тоҷикистон барои рушди давлати миллии ҳуқукбунёд, дунявӣ ва ягона талош варзида истодааст, замони зинда доштан ва таҳқику бозёбии таърихи пурғановати миллат мебошад, ки бе омӯзиши осори илмию адабии фарзандони содиқу фарзонаи халқи тоҷик ғайриимкон мебошад. Дар ин қатор Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ҷойгоҳи шоиста ва ҳоси худро ишғол кардааст. Далели ин гуфтаҳост, ки солҳои 2012-2013 дар ҷумҳурий ҷорабиниҳои гуногуни ёдбуд бахшида ба ҳаёт ва фаъолияти ин мутафаккири маъруфи ҳуқуқ баргузор гардиданд. Ба ҳамин хотир 30 марти соли 2013, таҳти №143 Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳлили ҷашни 700-солагии донишманд ва мутафаккири Шарқ Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ» [1] қабул гардид, ки он дар сатҳи баланди ташкилӣ бо иштироки доираи васеи донишмандону муҳаққиқони ватанию хориҷӣ баргузор карда шуд. Чуноне ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид намудаанд: «Пос доштани хотираи бузургоне, мисли Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ва дигар шахсиятҳои нотақрори илму адабамон набояд ба хотири ифтихору болидан бошад. Мо фақат дар ҳамон сурат эҳтироми бузургонамонро комилан ба ҷо меорем, ки осори онҳоро омӯзем, фарзандонамонро дар руҳияи таълимоти онҳо тарбия кунем, фармудаҳои онҳоро дастури амал қарор диҳем, то ки дар оянда ҳам аз байни халқи мо Рӯдакиҳо, Фирдавсиҳо, Буалиҳо, Хайёмҳо, Мир Сайидҳо ба воя расанду мо дар рушду қамоли тамаддуни башар саҳмгузор бошем. Дар маҷлиси орифон иштирок намудан ва аз нуру маърифати онҳо файзёб шудан ҳадаи бузургест» [43, с. 9-10].

Зиндагӣ ва осори пурғановати Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ (солҳои 1314-1386) аз ҷониби муҳаққиқону олимони соҳаҳои мухталифи илму адаби ватанию хориҷӣ мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор дода шудааст. Вале осори пурғановат ва ақидаҳои сиёсӣ ҳуқуқии ӯ, ки масъалаҳои гуногуни фарогири давлатию ҳуқуқӣ, ки ниҳоят пурарзишанд, ҳамчун мавзуи омӯзиши монографияи илми ҳуқуқшиносӣ, махсусан таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқии халқи тоҷик пажӯҳиш нагардидааст. Зимнан, дар таърихи афкори сиёсӣ

хукукии халқи тоҷик Мир Сайид Али Ҳамадонӣ нақши хеле муҳим бозидааст.

«Халқи тоҷик ба тамаддуни башарӣ нобиғаҳоеро додааст, ки осори гаронбаҳои ҳар яки онҳо шуҳрати оламшумул пайдо карда, дар ташаккули тафаккури инсоният саҳми басо арзишманд гузоштаанд. Мир Сайид Али Ҳамадонӣ низ дар ҳамин радиф қарор дошта, дар олами адабу ирфон ҷойгоҳи махсус ва мақоми баланде дорад. Ин ҷеҳраи барҷаста яке аз шахсиятҳои бузург махсуб ёфта, на танҳо дар кишвари мо, балки дар Эрон, Покистон, Ҳиндустон ва Афғонистон ҳамчун мутаффақир ва намояндаи барҷастаи тасаввуф шинохта шуда, бо таҳаллусҳои Амири Кабир, Али Ҷонӣ, Шои Ҳамадон ва Ҳазрати Амирҷон маъруф гардидааст ва шахсияту осораи то ба ҳол ғиромӣ доништа мешавад» [42, с. 11-15].

Масъалаи дигар таҳқиқи ҳоси нуқтаҳои назар ва диди замонӣ ба мероси ғании ниёгон мебошад, ки ба ҷаҳонбинӣ ва тариқи бархурди муҳаққиқ нисбат ба воқеияти ҳаёти сиёсӣ, ҷамъиятӣ ва ҳуқуқӣ вобастагӣ дорад. Афқори сиёсӣ ва ҳуқукии мутаффақир хеле фароҳу доманадор аст, ки шоистаи омӯзиш ва таҳқиқ мебошанд. Махсусан осори Али Ҳамадонӣ фароғири андешаҳои ҳос доир ба давлат, сиёсат, идораи одилона, ҳуқуқ ва адолат, ахлоқи ҳамидаи касбӣ ва оммавӣ, оила ва покии он, ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои аъзои оила, эҳтироми волидон, никоҳ ва талоқ, тақсими мерос, вазъи ҳуқукии раият, муносибатҳои молӣ, рафтори қонунӣ, ҳуқуқвайронқунӣ ва ҷавобгарии ҳуқуқӣ ва амсоли инҳо мебошанд, ки бояд мавриди омӯзиш қарор бигиранд.

Тоҷикон, ки дар тули таърихи ҷандинҳазорсолаи худ бисёр давраҳои печидаву мушқилро пушти сар кардаанд, дар ҳама давра замонҳо аз таҳаммулгарой ва маслиҳату муқолама қор ғирифта, борҳо собит сохтаанд, ки бо роҳи зӯрӣ ҳал қардани мушқилоту низоъҳо ва бо ҳам муқобил гузоштани ҷаҳонбиниву ақидаҳои муҳталиф метавонад на танҳо сабабқори фасоди ахлоқ ва ҳалалдор қардидани фарҳангу тамаддунҳо, балки шикасти давлатҳо низ қардад. Дар давраи муосир низ Тоҷикистон бо тақя ба афқор ва таҷрибаи таърихии ниёғони худ раванди ғуфтугӯи тамаддунҳоро ҳамеша ҷонибдорӣ менамояд.

Муқрабияти омӯзиши осори гаронқояи аҷдодон пас аз ба даст даровардани Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон боз

зиёд гардид, чун зарурияти сохтмони давлати миллий ва созмон додани низоми ҳукуки миллий пеш омад ва мусаллам аст, ки бе омӯзиши таърих ва фарҳанги миллий, таҷрибаи давлатдории тоҷикон, адабиёту санъат ва маданияти бойи гузаштагони тоҷикон дар сатҳи зарурӣ амалӣ намудани ин нияту ормонҳо ғайриимкон мебошад. Ба масъалаи мазкур дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 декабри соли 2019 чунин таъкид гардида буд: «Олимону донишмандони моро зарур аст, ки ба шинохти дурусти таърих, тарғиби мероси маънавӣ ва суннату оинҳои мардумӣ низ, ки тайи асрҳо дар хотираи таърихӣ миллати тоҷик нақш бастаанд, таваҷҷуҳи ҷиддӣ зоҳир намоянд. Таърихи пурифтихори халқи тоҷик мактаби бузурги худшиносӣ мебошад ва мо вазифадорем, ки ба он арҷ гузорем, саҳифаҳои дурахшони қаҳрамониву диловарию гузаштагони худро омӯзем ва онро ҳамчун асоси ғояи ватандӯстиву садоқат ба Ватан ташвиқ намоем» [52].

Дар ин раванди пурталотуми давлатсозии навин ҷумҳурии мо ба бисёр мушкилиҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, инчунин бозиҳои геополитикии бозингарони минтақаи Осиёи Марказӣ ва абарқудратони сатҳи ҷаҳонӣ рӯбарӯ гашта, аз ин имтинҳони бузурги таърихӣ сарбаландона гузашта истодааст. Сарфи назар аз мушкилиҳои зикршуда Тоҷикистон сиёсати сулҳҷӯена ва дарҳои кушодро пеша карда, амнияти пурраи шаҳрвандон, соҳибхитиёрӣ ва истиқлолияти худро дар мадди аввал қарор додааст. Дар ин самт омӯзиш ва баррасии таҷрибаи таърихӣ низоми давлатдории ниёгон, тарзи фаъолияти институтҳои давлатию ҳуқуқӣ, дифоъ аз ҳуқуку манфиатҳои мардум, бунёди ҷомеаи адолатпарвар ва ғайра дорои аҳамияти бузург буда, солҳои охир мубрамияти хосса пайдо кардаанд. «Воқеан, шахсони бузурге чун ҳазрати Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ танҳо ба миллату маҳал ва мазҳаби алоҳидае маҳдуд набуданд. Бузургии онҳо аз ин доира берун омада, баҳри хидмати аҳли башар вусъати ҷаҳонӣ пайдо мекунад, ки нишонаи возеҳи он эътирофу эҳтироми миллату халқҳои гуногун аст» [51, с. 5]. Дар ин замина таҳқиқи андешаҳо ва таълимоти давлатӣ-ҳуқуқии мутафаккирони бузург ва олимони барҷастаи асримиёнагии форсу тоҷик, ба монанди Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ дар илми муосири ҳуқуқшиносии тоҷик хеле зарур ва муҳиму саривақтӣ мебошад.

Андешаҳои бунёди ва тарҳи борикибинонаи мутафаккир дар бораи масъалаҳои ҳуқуқӣ ва адолат, ҳимояи манфиатҳои табақаҳои гуногуни аҳоли, зарурати ба тамоми шахрвандон додани имкониятҳои баробарӣ, ҳуқуқи бомаърифатӣ, имконоти баробар ва бофарҳангии арбобони давлатӣ, бартарии адли илоҳӣ ва хирад нисбат ба дигар арзишҳои ахлоқӣ ва дигар масъалаҳои ҳуқуқии классикӣ то кунун дар ҷамъият арзиши худро аз даст надодаанд. Осору таълифоти вай дар бахши ҳуқуқи аҳли ҷомеа на танҳо дар доираи кишварҳои Шарқи Миёна ва Наздик, балки берун аз он низ мубрамияти худро нигоҳ доштаанд. Ин бо он маънидод мешавад, ки ин андешаҳо имрӯз ниҳоят муҳиму пурахаммитанд ва метавонанд дар ташаккули сохтори ҳуқуқии давлати соҳибистиклоли Тоҷикистон истифода шаванд.

Дар ҷаҳони муосир гурӯҳҳои мухталифи ифротӣ, ҷараёнҳои сиёсӣ ва афроди алоҳида аз дини ислом ва эътиқоди мардум ба аҳдофи ғаразнокӣ худ истифода мекунанд ва аз ин лиҳоз, омӯзиши мероси илмӣ ҳуқуқии Мир Сайид Али Ҳамадонӣ ва дигар мутафаккирони гузашта махсусан мавриди таваҷҷуҳ қарор дорад.

Ин ҳама муҳимият дар он аст, ки бо назардошти он ки Али Ҳамадонӣ дар ҷустуҷӯи ҳақиқат ба як миллат, минтақа ва ё мазҳаби мушаххас маҳдуд набуд. Маҳз барои ҳамин таълимоти давлатӣ-ҳуқуқии мутафаккир метавонад аслиҳаи ҳақиқии идеологӣ дар мубориза бо ақидаи эътиқоди ифротгаро, ҳизбҳои сиёсӣ ва ҳаракатҳои террористӣ гардад. Андешаҳои Ҳамадонӣ метавонад барои фош кардани шиорҳои бардурӯғи идеологҳои ҳизбҳои ифротӣ ва таълимоти онҳо кумак кунад. Дар ин ҷо муаллиф иқтибоси зеринро бамаврид мешуморад: «Дар шароити имрӯза, ки равияҳои тундгаро ва низоъҳои динӣ мазҳабӣ дар баъзе кишварҳо торафт вусъат гирифта истодаанд, аз нав омӯхтан ва таблиғ кардани осори Мир Сайид Али Ҳамадонӣ ниҳоят зарур мебошад. Зуро вай дар асарҳои худ ақидаҳои таҳаммулгаро ва футувватро таблиғ намуда, зиёдаравиरो дар ислом маҳкум кардааст» [42, с. 15].

Муаллиф дар заминаи гуфтаҳои боло бар ин назар аст, ки таълимоти давлатӣ ҳуқуқии мутафаккиро метавон ҳамчун сарчашмаи назариявӣ барои таҳияи назарияҳои муосири ҳуқуқҷодкунӣ ва қонунгузориҳои муосир истифода намуд. Дар баробари ин, осори Али Ҳамадонӣ метавонад аз ҷиҳати амалӣ дар

баланд бардоштани савияи тарбияи ахлоқӣ, эстетикӣ, динӣ, сиёсиву ҳукукии аҳоли мусоидат намояд.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Ҳанӯз аз асрҳои миёна шуруъ карда, осори Мир Сайид Али Ҳамадонӣ объекти таҳқиқоти уламо, муаррихон, доира ва ҳавзаҳои адабӣ, инчунин марказҳои гуногуни илмӣ гардида буданд.

Ба андешаи муҳаққиқи маъруфи тоҷик М. Султонзода, дар бораи Мир Сайид Али Ҳамадонӣ шогирдонаш Чаъфари Бадахшӣ дар «Хулосат-ул-маноқиб» ва Ҳайдари Бадахшӣ дар «Мастуроти» ё «Манқабат-ул-ҷавоҳир» маълумоти муҳим гузоштаанд. Ҳамчунин дар бораи Мир Сайид Али Ҳамадонӣ аз осори Абдурахмони Ҷомӣ, Давлатшоҳи Самарқандӣ, Султон Ҳусайн Бойқаро, Хондамир, Дида Марин Кашмирӣ, Амид Аҳмади Розӣ, Муҳаммад Маъсуми Шерозӣ, Ризоқулихони Ҳидоят ва дигарон ахбори гуногунро пайдо кардан мумкин аст» [17, с. 6].

Олимони Шарқ ва Ғарб ба ҳаёт ва эҷодиёти Мир Сайид Али Ҳамадонӣ мароқи калон зоҳир намуданд.

Дар бораи ҳаёти шахсӣ, сафарҳо, мулоқоту омӯзиши илму адаб, созмон додан ва инкишофи мактаби хоси илмӣ, махсусан эҷодиёти Али Ҳамадонӣ мутаффакироне чун Қозӣ Нуруллоҳи Шуштарӣ, Давлатшоҳи Самарқандӣ, Амир Султон Ҳусайн, Саид Ҳабашӣ, Хондамир, Муҳаммад Дорушукӯх, Ҳофизӣ Карбалоӣ, Муҳаммад Маъсуми Шерозӣ, Муҳаммад Али Табретӣ, Иқболи Лоҳурӣ, Алӣ Аади Розӣ, Ризоқулихони Ҳидоят, Захируддини Бобур, Сайид Роқим [30, с. 27-28] ва дигарон.

Таҳлили муқоисавӣ ва омӯзиши осори таърихӣ ирфонӣ рисолаҳо ва асарҳои дигари мутаффакир нишон медиҳанд, ки дар бисёр таълифоти ӯ масъалаҳои ахлоқӣ, ҳуқуқӣ ва сиёсӣ бо ҳам омезиш ёфта, низоми ягонаи андешаҳои давлатӣ ҳукукии Мир Сайид Али Ҳамадониро ташкил намудаанд.

Дар замони муосир файласуфон ва ҳуқуқшиносони Тоҷикистон, Афғонистон, Покистон, Ҳиндустон, Эрон ва кишварҳои аврупоӣ ба мафҳумҳои ахлоқӣ, фалсафӣ, ирфонӣ, сиёсӣ, педагогӣ, адабӣ, сиёсӣ ва ҳукукии мутаффакир таваҷҷуҳи зиёд зоҳир кардаанд. Таҳқиқоти онҳо илму маданияти халқҳои форсу тоҷикро хеле бой гардондааст.

Дар осори муҳаққиқони дар боло зикршуда асосан ҳаёту фаъолият, осор, таълимот ва ашъори мутаффакир, бахусус чӣ гуна

ҳалли масъалаҳои умумии фалсафии ҳукукии марбут ба ҷон, рӯҳ, ҳастӣ ва маърифат, мақоми инсон, дониш, ғазилатҳои ахлоқӣ, ҳукуку уҳдадорӣҳои шахрвандони давлат, сиёсат ва идоракунии одилона ва дигар масъалаҳо мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Агар мушаххастар ғеъм, омӯзиши рӯзгор ва осори Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ дар Тоҷикистон аз солҳои 40-уми асри XX шуруъ гардида, нахуст ба ин мавзӯ муаррихону адабиётшиносон ва бостоншиносон тавачҷух доштанд [27; 25; 12; 36; 39; 26].

Миёни муҳаққиқони осори Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи намоёнро Моҳирхуҷа Султонзода (Султонов) ишғол менамояд, ки пажӯҳишҳои анҷомдодаи ин олими тоҷик пурра ба масъалаҳои омӯзиши ҳаёт ва ғаёлияти мутафаккир бахшида шудаанд [37; 33; 34; 32].

Аз соли 1993 инҷониб олимони Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёда аз шашсад асар (мақола, монография, тезисҳои маърузаҳо) ба таъб расонидаанд, ки дар онҳо паҳлуҳои гуногуни осори Ҳамадонӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Илова бар ин, рисолаҳои мутафаккир оид ба соҳаҳои гуногуни илм ба таъб расидаанд, ки дастраси оммаи васеъ ва махсусан муҳаққиқони осори ӯ гардиданд [23; 10; 9; 8; 11].

Бояд гуфт, ки муаллифи рисола зимни таҳлили афкори ахлоқӣ, сиёсӣ, давлатӣ ва ҳукукии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ба осори М. Султонзода, Р. Асозода, Ш. Абдуллоев, А.А. Шамолов, Х. Қурбонов, А. Мирзоев, Х. Назаров, Ш. Ҷаббор, Ҳ.Р. Асозода, К.С. Абдурахимов, П.Н. Давлатов, М.М. Каримова, А. Садыков [38; 24; 40; 41; 28; 30; 31; 29; 2; 23; 45; 44; 46; 47] ва дигарон рӯ овардааст.

Ҳамчунин ба асарҳои илмие, ки ба проблемаҳои таърихи ҳуқуқ ва давлат, бахусус таърихи афкори сиёсӣ ҳуқуқӣ, инкишофи соҳаҳо ва институтҳои алоҳидаи ҳуқуқ дар давраи ҳуқуқи исломӣ бахшида шудаанд, тавачҷух зоҳир гардидааст. Дар ин маврид ба асарҳои, ки дар онҳо ғояҳои давлатӣ ва ҳукукии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ аз дидгоҳи муосир арзёбӣ шудаанд, таъкид шудааст. Инҳо монографияҳо, мақолаҳо ва китобҳои дарсӣ мебошанд, ки муаллифони онҳо Э.Б. Буризода, М.Н., Давлатов, Ш.Ю. Кенчаев, Ф.Т. Тохиров, А.Ф. Холиқзода, Р.Ш. Шарофзода, Ф.М. Шоев, С.М. Қодирзода ва дигарон мебошанд [7; 6; 3; 4; 5; 46; 10; 1; 14; 16; 18; 19; 22; 21; 20; 50; 49].

Бо вучуди зиёд будани таҳқиқотҳои илмие, ки ба эҷодиёти Алии Ҳамадонӣ бахшида шудаанд, наметавон қайд накард, ки дар байни онҳо асарҳои илмие, ки бевосита ба таҳлили афкори давлатӣ ва ҳуқуқии мутафаккир бахшида шудаанд, вучуд надоранд. Рисолаи пешниҳодшуда аввалин таҳқиқоти илмӣ монографӣ оид ба мавзӯи мазкур дар соҳаи ҳуқуқшиносии муосири тоҷик мебошад. Муаллиф таҳмин мекунад, ки асари ӯ ҳолигии назаррасро дар омӯзиши афкори сиёсӣ ва ҳуқуқии Шарки асримиёнагӣ то андозае пурра хоҳад кард.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ мазкур дар доираи татбиқи нақшаҳои дурнамои корҳои илмӣ таҳқиқотии кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон – «Масъалаҳои назариявии инкишофи низомии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар партави равандҳои ҷаҳонишавӣ барои солҳои 2021-2025» омода гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади таҳқиқот таҳлили таърихӣ-ҳуқуқӣ ва умуминазариявии ғояҳои давлатию ҳуқуқии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ, инчунин, асосноксозии аҳамияти илмӣ-ҳуқуқӣ, тарбиявӣ ва иҷтимоию таърихӣ таълимоти ӯ, аз ҷумла, андешаҳои ҳуқуқии инсонпарваронаи ӯ мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Ҷиҳати расидан ба мақсади гузошташуда вазифаҳои зерин бояд ҳаллу фасл карда шаванд:

- омӯзиши шароитҳои иҷтимоию сиёсӣ ва маънавию фарҳангии даврони зисти Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ бо назардошти таъсири онҳо ба зухур ва ташаккули андешаҳои давлатию ҳуқуқии мутафаккир;

- муайян сохтани заминаҳои назариявии осори мутафаккир ва шарҳи равандҳои давлатӣ-ҳуқуқии замони вай;

- мушаххас кардани ақидаҳои давлатӣ-ҳуқуқӣ ташаккул ва рушди онҳо, мафҳуми давлат ва ҳокимият дар таълимоти Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ;

- таҳлили андешаҳои Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ оид ба вазъи ҳуқуқии подшоҳон, вазирон ва амалдорон;

- баррасии вазъи ҳуқуқии раият дар таълимоти Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ;

– дақиқ намудани мафҳум, таносуб ва нақши арзишҳои ҳуқуқиву ахлоқӣ дар таълимоти Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ;

– омӯзиш намудани андешаҳои мутаффақир оид ба вазъи ҳуқуқии аъзоёни оила;

– таҳқиқ намудани таълимоти ҳуқуқии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ аз нигоҳи интиқодӣ, яъне муайян кардани мутобикат ё мухолифати онҳо ба талаботи институтҳои ҳуқуқии муосир;

– асоснок кардани аҳаммияти таълимоти давлатӣ-ҳуқуқӣ дар асрҳои миёна ва даврони нави ташаккул ва инкишофи илми ҳуқуқшиносии тоҷик.

Объекти таҳқиқот – шароити иҷтимоӣ-таърихӣ ва фарҳангӣ, ки дар доираи он фаъолияти эҷодӣ ва илмӣ Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ сурат гирифтааст.

Мавзӯи (предмети) таҳқиқот – ақидаҳои давлатӣ-ҳуқуқии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ.

Марҳила, макон ва давраҳои таҳқиқот (доираи таърихӣ таҳқиқот). Диссертатсия дар заминаи кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ба анҷом расонида шудааст. Таҳқиқоти мавзӯи илмӣ дар солҳои 2019-2025 гузаронида шудааст.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Муаллиф дар таҳқиқоти илмӣ худ ба осори Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ таъя кардааст, ки мутаффақир масъалаҳои мухталифи давлату ҳуқуқро мавриди баррасӣ қарор додааст ва онҳо ба забонҳои форсӣ, арабӣ, русӣ ва тоҷикӣ нашр шудаанд. Инҳо рисолаҳои ҳастанд, ба монанди «Захират-ул-мулук», «Асрору-н-нуқта», «Рисолаи аҳлия», «Ҳалли мушкил», «Рисолаи футувватия» ва ғайра.

Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ барои таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқӣ ва асоснок кардани таълимоти ҳуқуқии Алии Ҳамадонӣ ва устодони маънавии ӯ, Муҳаммад ибни Идриси Шофай асарҳои мактабҳои ҳуқуқӣ, ҷаҳеҳони бузург Абӯҳанифа Нӯмон ибни Собит, Молик Ибни Ҳамбал маҷмӯи ҳадисҳои саҳеҳ аз он ҷумла «Саҳеҳ»-и ал-Бухорӣ, сарчашмаи асосии ҳуқуқи исломӣ – Қуръону ҳадис, инчунин осори Муҳаммад Ғозалӣ, Атторм, Начмуддин Куброӣ, Маҳмуди Шабустарӣ, Ҷалолуддини Румӣ, Алоуддавлаи Симонӣ ва таҳқиқотҳои илмӣ эътирофшудаи шарқшиносон, адабиётшиносон, файласуфон, сиёсатшиносон, ҳуқуқшиносон ва дигар ҷомеашиносони муосир оварда шудаанд.

Пас аз ба даст овардани Истиқлоли Тоҷикистон таҳқиқоти паҳлуҳои муҳталифи мероси адабӣ, сиёсӣ ва фарҳангии Мир Сайид Алиӣ Ҳамадонӣ аз ҷониби муҳаққиқони ватанӣ ба таври қобили мулоҳиза густариш ёфт. Мувофиқан, муаллиф ҳангоми навиштани рисола ба қорҳои илмӣ муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ, аз қабili А. Маҳмадов, А. Қурбонов, А.А. Раҳмонзода, Ҳ.Р. Асозода, М. Осимӣ, А. Кучарзода, К. Қодиров, М. Ибодов, М. Султонзода, М.М. Каримова, А.А. Шамолов, Қ.С. Абдурахимов, Ф.Т. Тоҳиров, Р.Ш. Шарофзода, Ш.Ю. Кенчаев, Э.Б. Буризода, А.Ғ. Холиқзода, Ф.М. Шоев, М.Н. Давлатов ва дигарон таваҷҷуҳ намудааст.

Асосҳои методологии таҳқиқотро усулҳои умумиилмӣ таҳлили илмӣ, диалектикӣ, таърихӣ, муқоисавӣ, мантикӣ, функционалӣ ва низомнокӣ ташкил додаанд.

Усулҳои ҳуқуқӣ низ васеъ истифода шуданд – таърихӣ-ҳуқуқӣ, шаклӣ-ҳуқуқӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ ва ғ.

Ба шарофати усули таърихӣ-ҳуқуқӣ ба муаллиф муяссар гардид, ки ғояҳо ва андешаҳои ба мавзӯи рисола мувофиқи мутафаккирони асримиёнагиро аз мавқеи таъсири шароити зиндагӣ ва ғайолияти эҷодӣ ба онҳо таҳлил намояд. Усули шаклӣ-ҳуқуқӣ дар муқоисаи ақидаҳо ва таълимоти ғуноғуни илмӣ, шароити инкишоф ва татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва падидаҳои дигар иҷтимоӣ вобаста ба ғайолияти мутафаккирони самтҳо ва мактабҳои ғуноғуни илмӣ истифода шудааст.

Дар ҷараёни омӯзиши осор ва эҷодиёти Мир айд Алиӣ Ҳамадонӣ методҳои таҳлили мантикӣ, аз ҷумла таҳлил, синтез, ва ҳулосабарории мантикӣ васеъ истифода шудаанд. Истифодаи усулҳои ғуноғуни илмӣ, ҳосатан методҳои муқоисавии омӯзиш имконият доданд, то падидаҳои ғуноғуни давлатӣ, сиёсӣ, ҳуқуқӣ, ахлоқӣ, динӣ, эстетикӣ, фарҳангӣ ва дигар падидаҳои афкори сиёсӣ ҳуқуқӣ дар маҷмӯъ ва Алиӣ Ҳамадонӣ дар алоҳидагӣ дар асоси муқоиса таҳқиқ гарданд.

Заминаҳои эмпирикӣ. Ба сифати сарчашмаи таҳқиқоти диссертатсионӣ асарҳои Мир Сайид Алиӣ Ҳамадонӣ ва дигар адабиёти адабӣ, фалсафӣ, таърихӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқии асримиёнагӣ истифода гардидаанд. Дар ҷараёни таҳқиқоти диссертатсионӣ нусхаҳои ғуноғуни «Захират-ул-мулук», нусхаҳои осори дигари муттафакир, ки дар хориҷи кишвар ва дар Тоҷикистон маҳфузанд, истифода шудаанд.

Инчунин, манбаъ ва асарҳои зиёди дигаре, ки аз ҷониби донишмандони тоҷик ва хориҷи кишвар оид ба ҳаёт ва фаъолияти Мир Сайид Али Ҳамадонӣ таълиф ва ҷоп гардидаанд, истифода шудаанд. Ақидаҳои муттафакир бо осори мутафаккирони дигари ҳаммақтаб, пайравону ҳаводорони эҷодиёти ӯ дар хусуси масъалаҳои мубрами давлатию ҳуқуқӣ таҳқиқу муқоиса гардидаанд.

Навгонии илмӣ таҳқиқот. Диссертатсияи мазкур яке аз аввалин таҳқиқоти таърихӣ-назариявӣ ақидаҳои Мир Сайид Али Ҳамадонӣ дар соҳаи таърихи таълим дар бораи ҳуқуқ ва давлат мебошад. Навгонии илмӣ таҳқиқоти диссертатсиониро натиҷаҳои умумии назариявӣ-методологӣ зерин собит менамоянд: 1) асосҳои назариявӣ-методологӣ ақидаҳои давлатӣ-ҳуқуқӣ мутафаккир таҳқиқ карда шудаанд; 2) ақидаҳои давлатӣ ва ҳуқуқӣ мутафаккир дар робита бо фазои илмӣ ва фарҳангии асримиёнагии Шарқи наздик ва миёна таҳқиқ гардидаанд; 3) имконияти истифодаи баъзе андешаҳои давлатию ҳуқуқӣ мутафаккир дар бахши тарбияи ҳуқуқӣ, маърифати ҳуқуқӣ, боло бурдани фарҳанги ҳуқуқӣ, низоми давлатдорӣ ва фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ асоснок карда мешавад; 4) таҳқиқоти мазкур илмӣ ватанӣ ва хориҷӣ назариявӣ-ҳуқуқиро дар самти омӯзиши таърихи таълим дар бораи ҳуқуқ ва давлат бо назардошти таҷрибаи миллӣ ғанӣ мегардонад.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Навгонии илмӣ таҳқиқоти диссертатсионӣ бо нуктаҳои илмӣ зерин, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд, собит мегардад:

1. Мир Сайид Али Ҳамадонӣ дар ҳалли масъалаҳои зиёди ҳуқуқӣ қонунҳои мантиқ ва усулҳои ҳулосабарории ақлгароиро васеъ истифода намуда, ҳамзамон ба арзишҳои инсондӯстонаи умумибашарӣ ва манфиатҳои ҷамъияту шахс диққати хосса додааст. Ӯ на танҳо мавқеи фикри расмиро мустаҳкам сохт, балки дар доираи усули одобноманависӣ («Насихат-ул-мулк»), ки асрҳои миёна дар Шарқ хеле ривож ёфта буд, самти дурусту оқилонаи шарҳи вазъи ҳуқуқӣ подшоҳон, шахсони мансабдор, табиати ҳуқуқӣ ҳокимияти давлатӣ, шаклҳо ва сарчашмаҳои ҳуқуқ, соҳаҳо, сохторҳо ва меъёрҳои ҳуқуқӣ аҳли ҷомеаи онвақтаро дар маҷмӯъ ба роҳ мондааст.

2. Пайдоиши ҳокимиятро Мир Сайид Али Ҳамадонӣ дар мадди аввал бо иродаи илоҳӣ асоснок карда, бо истифода аз сиёсат

ва ахлоқ масъалаҳои адолати иҷтимоӣ, ҳаққоният ва қонуниятро дар шакли насихат хеле моҳирона шарҳ додааст. Дар афкори вай дар раванди ташаккули ҳокимият ҷаҳонбинии подшоҳон аҳаммияти аввалиндараҷа дошта, ҳангоми муайян сохтани моҳият ва табиати ҳокимият ба пойдорӣ ва устувории ҷамъияту давлат, афзалияти адлу инсоф, сабру таҳаммул, ҳақиқат ва бовиҷдонӣ дар қорҳои идоракунии давлатӣ ва фазилатҳои шуҷоат, иффат, хирад ва ғайра аҳаммият дода мешавад. Ба ақидаи мутафаккир ҳокимияти давлатӣ ҳамчун шакли махсуси сиёсат, ахлоқ ва ҳуқуқ дар ҷамъият, дар қатори дигар шаклҳои ташкили ҳокимият ва идоракунӣ нақши сарвариро низ бар уҳда дорад.

3. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ аз зумраи аҳли тасаввуф буда, мавқеъ ва диди ҳоси ҳуқуқӣ дорад ва ҷонибдори таълимоти волоияти адолат дар ҷомеа ва маҳкама мебошад. Муносибати вай дар самти адолат ва адолатпешагӣ бо андешаҳои мутафаккир дар бораи вазъи ҳуқуқии ҳокимону амирон, подшоҳон, вазирон, дабирон ва дигар ашхоси мансабдор робита дорад. Мутафаккир дар бораи вазъи ҳуқуқӣ ва рафтори шахсони мансабдори давлатӣ, хусусан дабирон (қотибон) ва мушовирон ақидаҳои муҳимро пешниҳод намуда, шараф ва виҷдони мансабдоронро қафолати адолати иҷтимоӣ мешуморад.

4. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ҷонибдори давлати шохӣ буд. Ба ақидаи ӯ, танҳо сарвари давлат метавонад одамонро аз ҷабру зулми якдигар раҳонад ва ҳаёти ҷамъиятро танзиму мураттаб намояд. Ӯ дар таълимоти худ ба се рукни асосии ҷомеа – раият, давлат ва шох, ки фаъолиятшон гуногун буда, вале барои амалӣ шудани як ҳадаф – расидан ба беҳбудии ҷомеа мусоидат мекунад, аҳамият додааст.

5. Мутафаккир нақш ва нуфузи баланди раиятро дар пешрафти ҷомеа эътироф мекунад. Маҳз гуногунтаъбиво мухталифии қобилияту истеъдоди раият ва гуногунии мизочи онҳо зарурияти падид омадани шох ва дастгоҳи идоракунӣ – давлатро, ба амал меорад. Мақсади таъсиси ҳокимият ва давлатро риояи адолат ҳамчун талаботи пешниҳодшаванда ба мардум ва башарият ташкил медиҳад. Ин талаботи асосии «давлати комил» ва инсони тақомулёфта аст, ки бо ду роҳ таъмин карда мешавад: а) тавассути ташаккули маърифати умумӣ, шуури баланди ҷамъиятӣ ва тарбияи баланди ахлоқӣ; б) бо роҳи риояи арзишҳои ахлоқӣ-маънавӣ.

6. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ зидди ситам ва озори мардум буда, идоракунии истибдориро наменпазируфт, зеро дар он манфиатҳои ҷомеа ва ҳуқуқи озодиҳои раиат поймол карда мешаванд. Мутафаккир назарияи ҳудро ба таҷрибаи подшоҳони одил ва идеяи ҳеле қадимии «ҳокимияти одил» асоснок намудааст. Алии Ҳамадонӣ кӯшиш кардааст, ки ин назарияро бо усулҳои ақлгароёна, бо истифода аз мафҳумҳои идораи одилона ва поквичдонона, риояи қатъӣ ба меъёрҳои истиқрори ҳокимияти давлатӣ, фазилат ва хирад, муносибати одилона нисбат ба подшоҳ аз ҷониби тобеонаш, одоби қорҳои давлатӣ ва инсондӯстӣ асоснок намояд.

7. Сарчашмаҳои таълимоти ҳуқуқии Мир Сайид Алии Ҳамадониро метавон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо сохт: а) динӣ (Қуръон, ҳадисҳои пайғамбар, иҷмоъ, иҷтиҳод, фатво, қиёс); б) ақлӣ (андешаҳо ва таҷрибаи шахсии муҳаққиқ); в) амалӣ (таҷрибаи идоракунии давлатӣ, санадҳои ҳуқуқии ҳокимияти давлатӣ, созишномаҳои гуногун байни давлатҳо).

8. Яке аз самтҳои муҳимми фаъолияти Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ шарҳи манобеъи асосии шариати исломӣ буд. Мутафаккир бо истифода аз таҷрибаи дар ин соҳа ташаккулёфта ба шарҳи муфассали меъёрҳои ҳуқуқи исломӣ, ки дар он давраи низомии ҳуқуқӣ ҳукмрон буд, таваҷҷуҳи махсус медиҳад. Тафсири ҳуқуқӣ дар асарҳои мутафаккир дар робита бо фаъолияти сохторҳои ҷамъиятӣ ва давлатӣ, бо мақсади тақмили фаъолияти онҳо ва таъмини самаранокии татбиқи меъёрҳо ба роҳ монда мешавад. Илова бар ин, мутафаккир зарурияти ташаккули соҳаҳои гуногуни ҳуқуқро асоснок мекунад.

9. Ақидаҳои Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ оид ба ҳуқуқи андозу закот ва намудҳои молиёт, риояи ҳуқуқи манфиатҳои одамон ҳангоми баамалбарории ҳокимият дар раванди ҷамъоварии молиёт, риояи адолати судӣ ва идоранамой, адолат ва таъмини муносибати инсондӯстона бо аъзои ҷомеа, риояи адолат ва ба инобат гирифтани имконияти модию иқтисодии одамон дар муносибатҳои андозию молиётӣ сазовори таваҷҷуҳи махсус мебошанд. Илова бар ин, ақидаи мутафаккир оид ба ҷавобгарии андозсупорандагон баён мешавад. Ҳамадонӣ дар ҳалли ҳамаи ин масъалаҳо адолатро ҳамеша дар мадди аввал мегузорад.

10. Дар таълимоти Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ манфиатҳои инсон дар мадди аввал гузошта шудааст, ки ба манфиатҳои шахсӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ чудо мешаванд. Ба ақидаи ӯ имтиёзҳои алоҳида ва манфиатҳои инсон танзими ҳукукиро талаб менамоянд. Имтиёзҳои мазкур дар мадди аввал ҳуқуқҳои занону кӯдаконро таъмин мекунанд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот дар он аст, ки дар доираи таҳлилу баррасии ҳамаҷонибаи ақидаҳои давлатӣ-ҳуқуқии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ сарҳадоти фаҳмиши таърих, назарияи ҳуқуқ ва давлат, таърихи афкори ҳуқуқӣ ва сиёсии халқи тоҷик ба маротиб васеъ хоҳад шуд. Аз маводу хулосаҳои диссертатсия метавон дар таҳқиқотҳои оянда ва дар қараёни тадриси фанҳои таърихи афкори ҳуқуқӣ ва сиёсӣ, таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон, фалсафаи ҳуқуқ, назарияи давлат ва ҳуқуқ, таърихи давлат ва ҳуқуқи мамлакатҳои хориҷӣ, проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ, асосҳои ҳуқуқи исломӣ, таърихи ҳуқуқи инсон, ҳуқуқи инсон, ҳуқуқшиносии муқоисавӣ, инчунин ҳангоми навиштани китобҳои дарсӣ ва воситаҳои таълимии истифода намуд. Инчунин натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ метавонанд барои баланд бардоштани фарҳанги ҷавонон, махсусан фарҳанги ҳуқуқии аҳоли, худшиносию ҳудӯғии мардум, огоҳӣ пайдо намудан аз таъриху фарҳанги миллии ва ғ. хизмат намояд.

Дарачаи этимоднокии натиҷаҳои таҳқиқоти рисола аз он иборат аст, ки муаллиф дар асоси омӯзиши эҷодиёти бои Алӣ Ҳамадонӣ мақолаҳои илмӣ, маърузаҳо ва фишурдаҳои илмӣ таълиф намудааст, ки дар онҳо ҳамаи проблемаҳои асосии қор ва хулосаҳо оид ба онҳо асоснок қарда шудаанд.

Этимоднокии натиҷаҳои таҳқиқоти рисолаи илмӣ инчунин дар омӯзиши объективи мавзӯи баррасишаванда, муҳокимаи он дар чандин семинару конференсия, дар байни мутахассисон, таҳлили амиқи ғояҳои давлатию ҳуқуқии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ва муқоисаи онҳо бо андешаҳои сиёсӣ-ҳуқуқии дигар мутафаккирони халқи тоҷик, имкони истифодаи ин натиҷаҳо дар паҷӯшиҳои минбаъдаи фалсафашиносӣ ва ҳуқуқшиносии ватанию хориҷӣ собит мегардад.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ ба шиносномаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи

ихтисоси 12.00.01 – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар бораи ҳуқуқ ва давлат мутобик мебошад.

Саҳми шахсии довталаби дарачаи илмӣ дар таҳқиқот бо навгонии илмӣ таҳқиқоти илмӣ, нуқтаҳои илмӣ, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд, ҳулоса ва тавсияҳои амалии муаллиф, мақолаҳои илмӣ, ки дар маҷаллаҳои илмӣ тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва нашрияҳои дигар нашр шудаанд, ҳамчунин маърузаҳои муаллиф дар конференсияҳо ва семинарҳои илмӣ-амалии байналмилалӣ ҷумҳуриявӣ тасдиқ мегардад.

Тасвир ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон омода гардида, борҳо дар чаласаҳои кафедраи номбурда муҳокима шудааст. Нуқтаҳои асосии таҳқиқот дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ зерин дар шакли маъруза пешниҳод шудаанд:

А) Байналмилалӣ:

– Вазъи ҳуқуқи раият дар таълимоти Мир Сайид Али Ҳамадонӣ // конференсияи байналмилалӣ илмӣ амалӣ дар мавзӯи «Ҳуқуқи инсон: дирӯз ва имрӯз», бахшида ба таҷлили рӯзи қабули Эълومияи умумии ҳуқуқи инсон (9 декабри соли 2022). – Душанбе, 2022.

– Давлат ва ҳуқуқ дар осори Мир Сайид Али Ҳамадонӣ // международной научно-практической конференции «Таджики в зеркале истории», посвященной 115-летию академика Бободжона Гафурова (27 октября 2023 года). Часть I. (право, экономика). – Душанбе, 2023.

– Ақидаҳои Мир Сайид Али Ҳамадонӣ оид ба вазъи ҳуқуқи подшоҳон, вазирон ва амалдорон // конференсияи байналмилалӣ илмӣ назариявӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои назариявии ташаккули фарҳанги ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон» (5-уми декабри соли 2023). – Душанбе, 2023.

– Шарҳи мухтасари таълимоти ҳуқуқи Мир Сайид Али Ҳамадонӣ оид ба ҳокимият. Ҳуқуқи инсон: масъалаҳои назарӣ ва амалӣ // конференсияи байналмилалӣ илмӣ назариявӣ бахшида ба рӯзи байналмилалӣ ҳуқуқи инсон, 30-юмин солгарди қабули Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эълон гардидани соли

2014 ҳамчун «Соли маърифати ҳуқуқӣ» (6 уми декабри соли 2024). – Душанбе, 2024.

– Ақидаҳои давлатию ҳуқуқии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ // ҷамъияти ҷаҳонии ҷумҳуриявӣ илмӣ амалӣ бахшида ба ҷамъияти ҷаҳонии ҷумҳуриявӣ илмӣ амалӣ бахшида ба таҷлили ҳуқуқи инсон (7 декабри соли 2020). – Душанбе, 2020.

Б) Ҷумҳуриявӣ:

– Нақши давлат ва ҳуқуқ дар осори Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ // конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ амалӣ бахшида ба таҷлили ҳуқуқи инсон (7 декабри соли 2020). – Душанбе, 2020.

– Ибтидои давлат ва ҳуқуқ дар осори Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ // конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ бахшида ба «Соли рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2019-2021». – Душанбе, 2021.

– Муносибати мутақобилаи ахлоқ ва ҳуқуқ // конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Нақши Соли рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ дар таҳким ва тақомули соҳаҳои ҳаёти муҳими хоҷагии халқӣ мамлакат». – Душанбе, 2021.

– Нақши арзишҳои ҳуқуқӣ ахлоқӣ дар таълимоти Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ // конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Конституция ҳамчун омил устувори давлат». (Конституция как фактор стабильности государства) (25 октябри соли 2024). – Душанбе, 2024.

– Шарҳи мухтасари таълимоти ҳуқуқии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ // конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ назариявӣ дар мавзӯи «Нақши Пешвои миллат дар густариши маърифати ҳуқуқӣ ҷомеа» бахшида ба «Соли маърифати ҳуқуқӣ» (ш. Душанбе, 8 июни соли 2024). – Душанбе, 2025.

Интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия. Доир ба муҳтавои диссертатсия унвонҷӯ 15 мақолаи илмӣ, аз ҷумла 5 адади он дар маҷаллаҳои тақризишавандаи тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 10 адади он дар нашрияҳои дигар ба нашр расидаанд.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз номгӯи ихтисораҳо ва (ё) аломатҳои шартӣ, муқаддима, се боб, ҳашт зербоб, ҳулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои

таҳқиқот, рӯйхати адабиёт (маъхазҳо) ва феҳристи интишороти илмӣ довталаби дараҷаи илмӣ иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 190 саҳифаро ташкил медиҳад.

ҚИСМҲОИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТ (ФИШУРДА)

Дар мукаддимаи диссертатсия мубрам будани мавзуи таҳқиқшаванда, дараҷаи таҳқиқу омӯзиши он, предмет, объект, усулҳо, мақсаду вазифаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ, асосҳои методологии таҳқиқот, наwgонии илмӣ ва нуқтаҳои илмӣ ба ҳимоя пешниҳодшаванда, аҳамияти назариявӣю амалии таҳқиқот, тасвиби натиҷаҳои таҳқиқот, сохтор ва ҳаҷми диссертатсия баён карда шудааст.

Боби якуми диссертатсия **«Шароити таърихӣи ташаккул ва инкишофи ақидаҳои давлатӣ ва ҳуқуқии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ»** ном дошта, аз ду зербоб иборат мебошад.

Зербоби авалли боби якум – **«Замони зиндагӣ ва рӯзгори Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ»** ном дошта, дар он паҳлӯҳои гуногуни замон ва шароити таърихӣи ҳаёту фаъолияти муттафакир, сатҳи воқеии фарҳанг, эҷодиёти ӯ, шароити иқтисодию вазъи иҷтимоии рӯзгори Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ баррасӣ гардидааст.

Қайд крда мешавад, ки дар натиҷаи харобгарӣҳои зиёде, ки дар замони зиндагии муттафакир дар ин сарзамин фуруд омада буд, шахрҳо ғорату истило гардида, садҳо муассисаҳои илмӣю фарҳангӣ, аз қабилӣ мадрасаву китобхонаҳо ва хазинаҳои фарҳангӣ нобуд гардиданд. Уламо ва адибон, фузало ва донишмандон кушта шуданд ва ё мавриди таъкиб қарор гирифтанд. Ҳамаи ин боиси таназзули илм, маданият ва умуман тамаддуни тоҷикон гардид.

Вазъи Хуросону Мовароуннаҳр ҳаммонанд ба минтақаҳои дигари Эрон, аз он ҷумла, шахрҳои Шерозу Исфаҳон ва Ҳамадон буд, ки Алии Ҳамадонӣ дар он ҷо таваллуд ва тарбият гирифтааст. Рақобати илм бо дину таассубгарой ва ҷабру зулми ҳокимон, ҳаёти маданӣ ва зиндагӣю эҷодиёти олимону муттафакиронро мураккабу вазнинтар мекард. Чун афкори динӣ доимо бологир ва ғолиб дар гирудори илмӣ буд, фалсафаю ҳикмат ва адабиёт низ моҳият ва хусусияти диниро касб менамуд. Вале афқору эҷоди муқобил ба андешаю афкори ҳукмрон низ мавҷуд буд, ки дар бисёр маврид сабаби асосии таъкибу зуроварӣ нисбат ба мутафаккирону донишмандон мегардид.

Шароити сангини замони ҳаёт ва фаёолияти мутафаккир ўро маҷбур намуд, то дар таълимоти худ ба масъалаҳое рӯ биёрад, ки барои устувории ҷомеа ва сарҷамъии мардум аҳаммияти воқеӣ дошта бошанд. Аслан андешаҳо барои созгории ҷомеа, таъмини тартиботи ҳуқуқӣ, эҳтироми ҳамдигарии аъзоёни ҷомеа, таҳкими идоракунии давлат, иҷрои самараноки вазифаҳои соҳаи идоракунии давлатӣ, баланд бардоштани нақш ва мавқеи илму таълим дар пешрафти ҷомеа, таъмини тартибу низом ва созгории оила ҳамчун ҷузъи таркибии ҷомеа, ба монанди эҳтироми волидон ва тарбияи кӯдакон, пешниҳод шудаанд. Маҳз ҳамин шароити сангин Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ва дигар мутафаккирони замони ўро водор намуд, то дар таълимоти худ бештар ба масъалаҳои башардӯстона, ба тарбияи ҳуқуқӣ-иҷтимоии инсон ҳамчун ҷузъи раванди тарбияи инсонӣ комил рӯ биёранд. Ба ақидаи Ҳамадонӣ, ноил шудан ба саодати комил бидуни ободии зиндагӣ, қаноатмандӣ аз ҳама чиз, бе тарбияи шахсияти комил, тарбияи васеи фарҳангӣ ва иҷтимоии одамон ва ҷомеа, бо дарназардошти огоҳии онҳо аз риояи зарурии меёру арзишҳои ахлоқӣ, маънавӣ ва иҷтимоӣ ҳуқуқӣ имконнопазир аст. Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки тарбияи ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ маънавӣ раванди ягонаи амиқӣ эҷодӣ мебошад.

Дар зербоби дуюм – **«Ҳаёт ва фаёолияти эҷодии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ»** муааллиф қайд менамояд, ки муттафакир аз устодони бузург, ки онҳо орифон ва донишмандони давр буданд сабақ омукта, аз таълим ва роҳнамоии онҳо сазовори хирқаи ифтихорӣ ва иҷозаи иршод гаштааст. Замони зиндагӣ фаёолият ва осори муттафакирро ба се давра тақсим намудан мумкин аст. Давраи аввал солҳои 714 то 723 ҳиҷрӣ (мутобиқ ба 1314-1323 милодӣ), замони таълиму тарбияи мутафаккир аст, ки зиёда аз бист соли ҳаёти ўро дар бар мегирад. Дар ин давра ӯ дарсҳои ибтидоӣ ва донишҳои аввалияи заминавии замонашро аз худ намулдааст.

Давраи дуюми ҳаёт ва фаёолияти Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ба давраи сафарҳо ва ҷаҳонгардии мутафаккир рост меояд, ки солҳои 733-753-и ҳиҷрӣ дар бар мегирад. Ба гуфтаи ӯ, ба як қатор кишварҳо, ба монанди Ҳиндустон, Рум, Шом (Сурия), Ироқи Эрон, Балх, Мовароуннаҳр, минтақаҳои Ҳинду Покистон, Туркистон, Чин ва Сейлон сафар кардааст. Сабаби ҳиҷратҳои

мутафаккир гоҳо ихтиёран бо мақсади омӯзиши расму оин ва шиносӣ бо шахсиятҳои барҷастаи давр, аз худ намудани илму дониши замон ва минтақаҳои гуногуни олам сурат гирифтааст. Аз ҷониби дигар сабаби ҳичрати мутафаккир ба нооромии маҳалли зисти ӯ алоқаманд буданд.

Давраи сеюми ҳаёт ва фаъолияти Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ солҳои 753-786-и ҳиҷри мутобиқ ба солҳои 1353-1384 милодиро дар бар мегирад, ки давраи муҳим ва пурмаҳсултарини ҳаёти ӯ ба ҳисоб меравд, чун ба пуррагӣ ба иршоду таблиғ ва талқин бахшида шудааст. Дар ҷараёни ҷаҳонгардӣ ӯ суфияро таблиғу тарвич намудааст. Дар ин марказҳо мутафаккир барои тарбияи шогирдон низ машғул гардида, мактаби илмӣ худро ташкил ва ривож меод ва аслан тавассути онҳо андешаҳои худро паҳн менамуд.

Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ осори бисёр ҷолиб ва арзишмандеро боқӣ гузоштааст, ки дар онҳо масъалаҳои ҳастишиносӣ, маърифати оламу одам, ҳуқуқу манфиатҳои инсон, ташаққул ва инкишофи низоми ҷомеаи инсонӣ ва низоми давлатдорӣ, усулҳои амалисозии ҳокимият ва монанди инҳо баррасӣ гардидаанд. Асарҳои Алии Ҳамадониро ҳудудан 200 адад мешуморанд. Таълифоти ӯ аз рисолаҳои ҳаҷман хурд, ки бо забони форсӣ ва қисмати маҳдуди он бо забони арабӣ таълиф шудаанд, иборат мебошанд.

Боби дуюми таҳқиқот – «Ақидаҳои Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ оид ба мафҳум ва асосҳои давлатдорӣ» аз се зербоб иборат аст. Дар он масъалаҳои марбут ба андешаҳои муттафаккир оид ба мафҳуми давлат ва ҳокимият, вазъи ҳуқуқии подшоҳон, вазирон ва амалдорон, вазъи ҳуқуқии раият дар таълимоти муттафаккир таҳлил карда шуда, ҳуҷҷатҳо ва пешниҳоду тавсияҳо оид ба истифодаи назариявӣ ва амалии онҳо манзур карда шудаанд.

Дар зербоби якум – «Мафҳуми давлат ва ҳокимият дар таълимоти Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ» диссертатнт андешаҳои сиёсӣ ва давлатии муттафаккирро таҳқиқ намуда, қайд менамояд, ки Алии Ҳамадонӣ дар баробари яке аз солиқони тасаввуф буданаш пурра дунёбегорӣ ва ғушанишиниро ихтиёр накарда, ба ҳалли масъалаҳои муҳими ҷамъиятӣ ва иҷтимоӣ пардохтааст. Муттафаккир бевосита ба табиати давлат, ҳокимияти давлатӣ ва механизми ташаққулёбии он боби панҷуми асари худ «Захират-ул-мулк»-ро бахшида аст, ки «Дар аҳкоми салтанат, вилоят ва ва

иморат ва ҳуқуқи раоё ва шароити ҳукумат ва хатари ўҳдаи он ва вучуби адл ва эҳсон» ном дорад. Дар ин осор ҷабҳаҳои гуногуни ҳокимияти давлатӣ, механизмҳо ва роҳҳои ташаққули он, табиат ва намунаҳои ҳокимияти сиёсӣ баррасӣ шудаанд.

Ў, дар маҷмӯъ ҷанбаи мусбат ва манфии ҳокимиятро баррасӣ намуда, таъкид месозад, ки ҳокимият барои ҷамъият ва инсон зарур ва манфиатнок буда, дар баробари ин метавонад дар подшоҳ сифатҳоеро, ба монанди, худпарастияи шахсиятпарастӣ, кибру ғурур, танпарастияи молдӯстӣ, парвариши айши шахватпарастӣ ва м.и., ки ба фаъолияти муътадили ҳокимияту давлат зараровар мебошанд, тарбият намояд. Ў зарур мешуморад, ки ин ҳолатҳоро ҳоким бояд дар худ зуд пайдо созад, ва вучуди хешро аз он пок намояд.

Доираи андешаҳои мутафаккир хусусияти инсонпарварона дошта, ӯ соҳибони давлат, қудратмандону мансабдорон, ҳосатан ҷаҳеҳони фасодкорро ба риояи ҳуқуқҳои раъият ва ҳифзу нигоҳдории амнияти давлат даъват намудааст. Мутафаккир дар асарҳои худ муқаррароти заминавии ҳуқуқи раъиятро баён карда, проблемаҳои назариявӣ ва амалии фаъолияти давлатро шарҳ додааст, ки онҳо пурра бо масъалаҳои муносири назарияи давлат ва ҳуқуқ, ҳуқуқи конституционӣ, ҳуқуқи маъмурӣ ва ҳуқуқи ҷиноятӣ мувофиқат менамоянд.

Вай дар асарҳояш дар бораи мафҳуми давлат, нишонаҳо ва навиҳои он андешаҳои худро баён сохта, давлатро ба мисли ҷизи зарурӣ ва ногузир дар доираи давлатдорӣ салтанат ва ҳокимияти султон, ки ҳоси замон буд, қабул менамояд. Дар баробари ин, давлатро одатан бо подшоҳон ва султонҳо, ки дар дасташон ҳама ҳокимияти динӣ, дунявӣ ва судӣ қарор дошт, двобаста медонад. Дар баёни ин масъалаҳо мутафаккир ба меъёрҳои Қуръон ва Суннат таъҷиб намуда, ҳамеша таъкид мекунад, ки сарчашмаи ҳама гуна ҳокимият Худованд мебошад ва дар хизмати раъият ва халқ будани онро унсӯри асосии ҳокимият медонад.

Чун дигар мутафаккирони замон ӯ низ ҷонибдори давлати шӯҳи-монархӣ буд. Зарурияти давлатро ӯ дар он меидид, ки танҳо сарвари давлат метавонад онҳоро аз ҷабру зулми яқдигар раҳонад ва ҳаёти ҷамъиятро танзиму мураттаб намояд. Ба ин қор танҳо шӯҳи одил дастёб шуда метавонад. Ў дар афкори сиёсӣ иҷтимоии хеш аслан ба се ҷуқни асосии ҷамъият – раъият, давлат ва шӯҳ диққат додааст. Ба андешаи ӯ, ҷамъияти инсонӣ аз мавҷудияти

аркони зикршуда иборат буда, зухур ва амали онҳо гуногун ва аз ҳам фарқкунанда мебошанд. Дар ҷойи аввал вобаста ба муҳимият ӯ раиятро медонад, ки дар пешрафти ҷомеа нақши ҳалқунанда мебозад.

Бо ин Алии Ҳамадонӣ дар назар дошт, ки ҳангоми таъсиси давлат раванди ташаккули пояи он аз ҳама муҳим аст. Худи ҳокимияти давлатӣ бояд дар асоси меъёру принципҳои адолат, ки ҳаਮеша талаби халқ буд, амал кунад. Ин талаботи асосии «давлати комил» ва инсонии тақомулёфта аст, ба воситаи ду роҳ онро метавон ба даст овард: а) аз тариқи маърифати кулӣ, шуури баланди ҷамъиятӣ ва тарбияи баланди ахлоқӣ; б) бо роҳи риояи арзишҳои ахлоқӣ-маънавӣ. Ин ду роҳ башарият ва ҳокимияти давлатиро ба «тахзиб»-у поксозӣ мебарад, ки асоси онро нияту амали пок ва бидуни манфиатҷӯӣ ташаккул дода, роҳи инсон ва инсоният, аз он ҷумла шохону табақаҳои дигари ҳукуматдорро барои амалисозии боадолатонаи касб боз мекунад.

Дар зербоби дуюм – «Ақидаҳои Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ оид ба вазъи ҳуқуқии подшоҳон, вазирон ва амалдорон» андешаҳои ҷолиби мутафаккир дар хусуси ваколатҳои султон, қоидаи амал ва шакли рафтори вай оварда шудааст, ки мувофиқи он султон бояд барои тарбияту ислоҳи худ ва анҷоми рисолате, ки бар уҳда дорад, қоидаҳои муайянеро риоя ва истифода намояд. Чунончи, ӯ таъкид менамояд, ки шартӣ амали дурусти инсон, аз он ҷумла ҳокимон, илм ва илми ба амал пайваста мебошад. Ӯ қайд мекунад, ки султон агар ҳудаш ба адолат ва қувваи некӣ бовар дошта бошад, метавонад хуб, некӯ ва одилона амал кунад. Қайд накардан мумкин нест, ки ҳалли масъалаҳо аз тарафи мутафаккир ҳаਮеша ба асоснокнонии илмӣ ва таҷрибаи эмпирикӣ асос меёбад. Ба андешаи мутафаккир султон дар асоси риоя ва иҷрои қоида ва истифодаи усулҳои зерин метавонад вазифаҳои ҳудро дуруст ва самаранок ба анҷом расонад: аввал ин ки, агарчи роҳбари ҳокимият султон бошад ва тамоми манфиатҳои давлат ва воситаҳои зиндагӣ дар дасти ӯ ҳама бошанд, лекин пеш аз ҳама, худи ӯ аз ҷумлаи «раият» буда, як инсон аст ва дар муносибат бо халқ ҳудро ҷуноне, ки ҳама назди Худо баробаранд, баробар шуморад. Халқро бояд дӯст дорад ва он чизеро, ки барои ҳуд дӯст медорад, барои дигарон низ раво дорад ва чизеро ки барои ҳуд наменпазирад, барои дигарон низ раво надорад.

Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ бар хилофи ақидаи расмӣ замони худ ҳамаи ҳокимону халифаҳоро сояи Худо дар рӯи замин намешуморад. Ба ақидаи ӯ, он ҳокимоне, ки аз тариқати адлу эҳсон берун мераванд ва ба бандагони ҳақ шафқат намеkunанд ва тобеи нафсу ҳавои худ ҳастанд, душмани Худо ва расули ӯ мебошанд. Ҳамадонӣ таъкид менамояд, ки бояд аъзои ҷомеа ва роҳбари давлат ҳама дорои ҳуқуқи якхела бошанд ва дар вазнинии ҳаёт якҷоя ширкат варзида, барои пешрафти ҷомеа дар якҷоягӣ талош намоянд. Султон бояд ҳамчун роҳбар ва пешво барои халқ манфиатовар бошад. Танҳо дар ҳолати риояи ин нишондодҳо халқ пайрави султон гардида, барои пешрафти давлати раъиятпарвар кӯшиш менамоянд.

Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ қонун ва ахлоқро ҳамчун заминаи асосии муваффақияти султон, вазирон ва амалдорон медонад. Вай пешниҳод менамояд, ки масъалаҳои ҳуқуқӣ ва ахлоқиву сиёсӣ бояд дар доираи се илм – фикҳ, ахлоқ ва сиёсат баррасӣ ва амалӣ гарданд. Бинобар ин, ӯ шахсияти султонро мансабдорони дигари давлатиро муаррифӣ намуда, онҳоро аввалан ҳамчун донанда ва амаликунандаи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ мебинад ва даъват ба сиёсати ахлоқомез менамояд.

Вазифаи султонро вазирон ва амалдоронро муттафаккир дар таъмин ва расидагӣ намудан ба ҳочатҳои мардум мебинад. Чунончи, «... қазои ҳочоти мусулмононро афзали тоот шумурдан» медонад. Дар пайравӣ ба суннати Пайғамбар ӯ қайд мекунад, ки «... шод кардани дили муъминне баробар аст бо тооти ҳама парӣён ва одамиён. Пас, шартӣ подшоҳи мусулмон он аст, ки пайваста мунтазири ҳочоти муҳтоҷон бошад ва чун донанд, ки мусулмоне бар дари хонаи ӯ мунтазир ва муҳтоҷ аст, то ҳочати ӯ кифоят накунад, ба ҳеҷ ибодате машғул нашавад ва ба ҷиҳати роҳати нафси худ эҳмоли ҳочоти мусулмонон раво надорад». Ба эътиқоди Ҳамадонӣ, агар шахсе ба ин тариқ рафтор кунад, метавонад шоҳи одилу оқил, вазири доно ва ҳокимони адлпеша бошад.

Дар ин хусус ӯ таъкид мекунад, ки султонро раият набояд ба зоҳирфиребии якдигар машғул бошанд. Хушнудие, ки мардум нисбат ба роҳбари давлат баён меkunанд набояд аз тарсу бим бошад, балки аз муҳаббате сар зананд, ки воқеиятро нисбат ба давлатдор исбот созад. Ба андешаи ӯ, роҳбари давлат ба мақсади ҷалби ризоияти халқи худ қоидаҳо ва муқаррароти қонунро бояд риоя кунад. Волияти қонун хангоми содир кардани ҳукм бояд

таъмин гардад, одилона ва бегараз бошад. Роҳбар набояд ба хушнудӣ ва ё нохушнудии одамон рӯй орад ва агар дар содир намудани қарор ба муҳаббат ва ҷонибдорӣ аз гурӯҳе майл кунад, дер ё зуд амалҳои содиркардааш боиси бесарусомонӣ дар ҷомеа мегарданд. Султон дар содир намудани ҳукм бояд тарзе рафтор кунад, ки аз доираи қонун ва адолат берун набарояд ва барои ризогии халқ аз ризогии Ҳақ даст накашад. Яъне меъёри аслии ва ҳадди муайян дар фаъолияти подшоҳон, вазирон ва амалдорон бояд адолати қонунӣ бошад.

Ба андешаи Алии Ҳамадонӣ султон бояд ҳукумат ва салтанатро муқаддас шуморад ва онро на ба манфиати шахси ва гурӯҳе истифода барад, балки воситаи саодату некномии худ ва мардумаш бошад. Ў таъкид мекунад, ки «султон бояд аз хатароте, ки ба ҳукумат ва вилоят таҳдид мекунад, огоҳ бошад ва мавқеи императорӣ ва ҳукумат василаест, ки ба воситаи он ҳам саодат ва ҳам обрӯи нек дар зиндагии оянда ва ҳам ғаму расво ва ранҷи абадӣ ба даст меояд. Аксари подшоҳон ва ҳокимони ҷаҳон аз он тоифа (мардум) ҳастанд, ки ба давлате, ки ҳалок шудааст, мағрур мекунад ва бо пайравӣ аз нафс дини хеш фосид кардаанд ва ба хоҳири иззат ба бод имон овардаанд. Пас, имрӯз, ки зимми ихтиёр ба дасти ўст, ҷаҳд кунад, то давлати дунявиро тухми гирифтории ухравӣ насозад ва мусораати манҳаҷи савоб ва мулозимати роҳи маъдалатро ғанимат шумурад. Ва дар хабар аст, ки ҳар рӯз адли ҳокими одилро бо тооти маҷмуи раоё мувозана кунанд, баробар ояд. Пас, бикӯшад, то худро аз ин саодат маҳрум нагардонад».

Дар иртибот ба гуфтаҳои боло бояд қайд намоем, ки нигоҳи доштани давлат, ҳифзи он ва дуруст ба роҳ мондани амалинамоии онро хатари зиёд пайгир аст. Аз ин рӯ, мутафаккир талаб менамояд, ки аз ҷониби давлатдорон раҳмати халқ бояд ба ҷо оварда шавад ва онҳо адолатпеша бошанд, аз зулм парҳез карда, ба халқ ва гуфтаҳои хеш содиқ бошанд. Барои ба даст овардани саодати абадӣ бояд пешаи аслии ӯ некӣ қардан бошад, чун некӣ оромӣ ва пояи саодат аст. Дар сурати ғайр «шақовату бадномӣ» ва «гирифтории абадӣ» ҳамсафари абадии чунин султон хоҳад буд. Ба ақидаи Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ, «...шоҳи одил бояд дорои хислатҳои ҳамидаи инсонӣ аз қабилҳои ҳалимӣ, сабурӣ, андешамандӣ, диндорӣ ва раиятпарварӣ бошад. Ва агар акси ҳол бошад, худӣ шоҳ сабабгори рехтани хуни бегуноҳон ва сар задану паҳн гардидани фиску фучур ва нооромии мамлакат мегардад».

Дар зербоби сеюм – «**Вазъи ҳукукии раият дар таълимоти Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ**» муаллиф қайд менамояд, ки муттафакир ба рушду такомули шуури ҳуқуқӣ, тарбияи ҳуқуқӣ, фаҳмишу (идроқи) ҳуқуқӣ, инчунин поён овардани шиддати «нодонии ҳуқуқӣ» (нигилизми ҳуқуқӣ)-и аъзоёни ҷамъият диққати ҷиддӣ зоҳир намудааст.

Аз таълимоти ӯ доир ба ҳуқуқҳои раият ва бист ҳуқуқҳои онҳо нисбат ба роҳбари давлат бо сароҳат маълум мешавад, ки вай ҷонибдори адолати иҷтимоӣ ва судӣ мебошад. Мутафаккир бо баёни ин бист «ҳақ» тамоми андешаҳои худро дар бораи адолати иҷтимоӣ ба адолатнокии подшоҳ, объективии ҳокимияти судӣ ва муносибати бегаразонаи ҷаъолияти ҳокимияти иҷроия нисбат ба раияти худ бурда мерасонад. Бо истифода аз ғазилатҳои ахлоқӣ ба хоҳири оромии ҷомеа ва таъмини амнияти шахсӣ Алии Ҳамадонӣ раиятро дар таъба ба ҳадисҳо ба фурутанӣ», дур шудан аз «кибр»-у «тақаббур», «ғурур», «фахр»-и бечой ва ғайра, ки инҳо ба ваҳдат ва ягонагии уммат таъсири манфӣ гузошта, раиятро дар муқобили якдигар ва шикасту ғалабии низоми қонунӣ мебарнад, даъват менамояд.

Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ яке аз самтҳои асосии идеологияи замони худро дар инсонпарварӣ, авфи гуноҳони якдигарӣ ва бахшояндагӣ мебинад. Ба хоҳири амнияти саросарии ҷомеа ва пирӯзии адолати судӣ, роҳбарони давлат, мансабдорон, шахсиятҳои алоҳида ва сохторҳо, институтҳои дахлдорро бе гузашти гуноҳҳои якдигарӣ даъват менамояд.

Аслан мутафаккир дар тамоми асарҳои ӯ дар бораи манфиатҳои инсон ва ҳифзи онҳо навиштааст. Вай зеро мафҳуми манфиатҳои инсон он арзишҳоеро дар назар дорад, ки ҷомеаи исломӣ ва умуман инсон бояд ҳамеша ба он кӯшиш намояд. Дар баробари ин, ӯ манфиатҳои инсонро ба якҷанд навъҳо таҷвифбандӣ намудааст: манфиатҳои шахсӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, динӣ ва ғ.

Алии Ҳамадонӣ ба баъзе масъалаҳои муҳиме, ки ба амнияти шахс, молу мулк ва дахлнопазирии манзили ӯ бахшида шудаанд, диққати хеле муҳим зоҳир кардааст. Масалан, ӯ қайд мекунад, ки «... ба сабаби тақаббури ҳукумат ба истило назар дар ҳарамии мусулмонон накунад ва бе истизон дар манозил ва маҳозини раоё наравад». Агар иҷозат додандӣ, даромадӣ, вағарна бозгаштӣ ва наранҷидӣ».

Ў ба омӯзиш ва ҳалли масъалаҳои муҳимми ҷамъиятӣ ва иҷтимоӣ низ пардохтааст. Ў дар таълимоти хеш мафҳуми ҷамъиятро ба таври махсус таҳлилу таҳқиқ накардааст, вале ў байни ҷамъият ва табиат фарқро мебинад. Алии Ҳамадонӣ қайд мекунад, ки миёни инсону ҳайвон умумияте вуҷуд дорад, аммо аз дигар хусусиятҳояшон тафовут дар онҳо ба назар мерасад. Ба андешаи муттафакир, ба ин тафовут ақлу нутқ ва муҳаббатро ворид намудан мумкин аст. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ба он эътиқод аст, ки тафовути фитрию модарзодӣ, гуногунрангии одамон дар сиришт яке аз омилҳои асосии пайдоиши ҷамъият, давлат ва барқарор гардидани низоми муайяни иҷтимоӣ мегардад. Баъдан, ў омилҳои биологӣ ва ахлоқиро, ки ба ҳалли масъалаҳои давлатию иҷтимоӣ таъсир мерасонанд, таҳқиқ менамояд. Масалан, ба эътиқоди Ҳамадонӣ, ба пайдоиши давлат омилҳои табиӣ мусоидат кардаанд.

Муттафакир ростӣ ва вафоро дар ҳаёти рӯзмараи мусулмонон дар қатори аввал мегузорад. Вай ба хоҳири дастгирии ҳуқуқи аҳли ҷомеа тазаккур додааст, ки «ҳар мусулмонро, ки ба чизе ваъда кунад, он ваъдаро вафо кунад ва хилофи он, албатта, раво надорад». Бо истифода аз сарчашмаҳои маъмулӣ Алии Ҳамадонӣ дар ҳимояи ҳуқуқҳои «раияти заъиф» ва «норанҷонидани» аҳли раъият, поён овардани шиддати хавфу хатар аз ҷониби халқ ва пӯшидани айбҳои онҳо пешниҳод месозад, ки дар бисёр масъалаҳо бояд гузашт карда шавад. Муттафакир дар доираи талаботи меъёрҳои мавҷуда ў пешниҳод месозад, ки «нафақаи یتимон», ҳаққи «фурӯмондагон», ки иҷрои он вочиб аст бояд аз ҷониби ҳукуматдорон ва ҳамсоягону наздикон саривактӣ амалӣ шаванд.

Дар боби сеюми диссертатсия – «**Таълимоти ҳуқуқии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ**» шарҳи мухтасари таълимоти ҳуқуқии муттафакир, ақидаҳои ў оид ба мафҳум, таносуб ва нақши арзишҳои ҳуқуқиву ахлоқӣ, танзими ҳуқуқии муносибатҳои соҳавӣ-ҳуқуқӣ дар таълимоти муттафакир, вазъи ҳуқуқии аъзоёни оила, масъалаҳои ба меърос ва ғ. алоқаманд баррасӣ гардидаанд.

Дар зербоби аввал – «**Шарҳи мухтасари таълимоти ҳуқуқии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ**» муаллиф сарчашмаҳои таълимоти ҳуқуқии муттафакирро ошкор намуда, вобастагии мутақобилаи меъёрҳои иҷтимоӣ ва ҳуқуқиро дар танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ, ки Ҳамадонӣ дар бораи он навиштааст, мавриди баррасӣ қарор

додааст. Ба он таваҷҷуҳи хоса дода мешавад, ки мутафаккир андешаи худро дар мавриди эътирофи инсон ҳамчун арзиши олий чӣ гуна асоснок кардааст. Муаллифи рисола усулҳои танзими дурусти муносибатҳои иҷтимоӣ ҳукуки пешниҳодкардаи Ҳамадониро низ таҳлил кардааст.

Алии Ҳамадонӣ ба масъалаҳои ҳукуки замони худ рӯ оварда, дар доираи як низоми илмӣ се илми амалии даврони худ – ҳуқуқ (фиқҳ), ахлоқ ва сиёсатро бо ҳам муттаҳид сохта, дар доираи он тамоми масъалаҳоеро, ки хусусияти ҳуқуқӣ доранд, мавриди таҳлил қарор додааст. Муттафаккир талаботи ҳаёти воқеиро сарчашма ва асоси пайдоиши ҳуқуқ медонист. Аз ин рӯ, омилҳои асосии ташаккули ҷаҳонбинӣ ва таълимоти вай дар бораи давлату давлатдорӣ ва ҳуқуқу ҳуқуқэҷодкунӣ ба шароити ҳаёт ва ҷаҳолияти мутафаккир ва ё воқеияти замони пайваста буд. Дар баробари ин, чи тавре ки аллакай қайд карда шуд, дар тамоми равандҳо ба адолат афзалият дода мешуд.

Ба андешаи Алии Ҳамадонӣ, фазилати адолат дар шарҳ ва шинохти меъёри қонун, шоистагии султонӣ имом, орзуи ормони инсонӣ ва масъулияти иҷтимоӣ ҳар фард ифода меёбад. Адолат талаб менамояд, ки ҳуқуқи одамон нисбат ба якдигар риоя гардад. Маънои адолати иҷтимоӣ чунин адолате аст, ки дар қонуни ҷамъият бояд риоя гардад ва аҳли ҷомеа аз султонӣ имом то ҳар фард онро мухтарам шуморанд. Тамоми андешаҳои мутафаккир дар атрофи бехтар намудани низоми қонунии ҷомеа ва эҳёи арзишҳои ахлоқӣ аз тариқи қамоли султон бо роҳи ақлу боварӣ аст. Ё ба мавқеи ҷаҳоли ҳастӣ таъя намуда, воситаи амалӣ сохтани онро баён кардааст ва мақоми ақлу бовариро ҳамчун воситаҳои олии ба роҳи дуруст ҳидояткунандаи давлат, қонун ва ҷомеа нишон додааст.

Мувофиқ ба мухтавои «Захират-ул-мулук» дар масъалаҳои ҳуқуқ ва идораи давлат, амалӣ сохтани вазифаҳои давлатӣ, сифат ва фазилатҳои султон ҳамчун роҳбари воқеии давлат маҷмуи усулҳо ва қонунҳои ормонии рафтору кирдор пешниҳод гардидаанд. Ё ҳаёти ҳуқуқӣ ва иҷтимоии замони худро тавсиф намуда, дар бораи низоми ҳокимият ва роҳбарии давлати асри XIV маълумоти мушаххас додааст.

Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ба дигар соҳаҳои муносибатҳои дар ҷамъият мавҷудбуда низ аҳаммият дода, оид ба ҳалли

проблемаҳои зиёди замон андешаҳои қолиберо пешниҳод кардааст. Ё оиларо асоси таҷаккул ва инкишофи ҷомеаи инсонӣ медонист ва вобаста ба масъалаи танзими ҳукуки муносибатҳои оилавӣ андешаҳои қолиберо пешниҳод намудааст. Оила дар доираи вазифаҳои ҳукукӣ ва иҷтимоии худ ягона ниҳода ҳаст, ки дар он фарзандон ба воя мерасанд. Тавассути оила аз насл ба насл урф, одат, анъанаҳо ва арзишҳои маънавӣ, ахлоқӣ ва қавми гузашта, раванди интиқоли иттилооти анъанавӣ аз волидон ба фарзандон сурат мегирад. Ин раванд ба муттаҳидӣ, дастгирии аъзоёни оила, кумаки ҳамдигарӣ, ҳисси ҳамхунӣ, шабоҳату ягонагӣ ва муҳити хуби иқтисодиву равонӣ мебарад.

Дар асрҳои миёна дар Шарқи Наздик ва миёна ҷаҳор усули асосии оиладорӣ – насл, тарбияву таълим ва хоҷагидорӣ, иртибототи иҷтимоӣ (иттиҳоди уммат) ва, дар маҷмӯъ, «тадбири манзил» дар доираи талабот ва рухҳои қонуни шариат сурат мегирифт. Алии Ҳамадонӣ бо истифода аз сарчашмаҳои юнонӣ тоисломӣ кӯшиш кардааст, ки андешаи ҳудро дар ин масъалаҳо баён намояд. Ин равишро дигар мутафаккирони асримиёнагӣ дар соҳаи ҳукуки ислом низ дастгирӣ кардаанд.

Алии Ҳамадонӣ оиларо ҳамчун муассисаи қадимӣ ва ниҳоди муҳимтарини иҷтимоӣ дониста, зарур мешуморад, то имрӯз бисёр арзишҳои ҳудро дар доираи ҷомеаи анъанавӣ нигоҳ дорад. Ё ба асосгузори оила – зану мард, мақоми аввал дода, онҳоро ҳамчун асос дар умури оиладорӣ интиҳоб намудааст, инчунин масъул дар иззату эҳтиром ва нигоҳубини онҳо будани фарзандонро арзиши олии қонунӣ ва инсонӣ медонад. Дар баробари ин, бояд байни зану мард эҳтиром нигоҳ дошта шавад ва онҳо бояд шаъну шарафи оиларо баланд бардоранд. Вай мардро дар умури оиладорӣ, масъулияти сарварӣ вазифадор месозад ва инро вобаста ба анъанаҳои фарҳангӣ ва низоми оиладорӣ суннатӣ медонад.

Мутафаккир дар таълимоти ҳукукии ҳуд, ки аз аҳкоми шариат асос гирифтааст, ошкор намудани амалҳои иҷозатдодашуда (ҳалол), манъшуда (ҳаром) ва мамнӯшуда (макрух); амри амалҳои иҷозатдодашуда ва манъи амалҳои манъшуда; дастур дар бораи иҷроиши амалҳои иҷозатдодашуда ва боздошти амалҳои манъшуда; дар бораи муносибатҳои ҷинсии қобили қабул ва манъшуда; дар бораи итоаткорӣ ва дурӣ ҷустан аз гуноҳро вазифаи ҳатмӣ ҳар шахс медонад. Мутафаккир асосан, ба он истодагарӣ намудааст, ки ҳар як мусулмони ҳамчун инсонӣ

итоатгари қонун бояд дар ҳаёти худ талаботҳои қонунгузор (ҳақ)-ро дар худ нигоҳ дошта, меъёрҳои ҳукуки мусулмониро риоя намояд.

Дар натиҷаи чунин омӯзишу таҳқиқи меъёрҳои ҳукукии шариат Алии Ҳамадонӣ меъёрҳои ҳукукии навро коркард намудааст ва онҳо дар навбати худ меъёрҳои ҳукуки мусулмониро ғанӣ гардониданд. Дар баробари ин ҳама ҳуқуқҳои раияти «аҳли ислом» ва риояти онҳо дар бораи шариат ва одоби закот низ баъзе андешаҳои худро изҳор доштааст.

Дар зербоби дуюм – **«Мафҳум, таносуб ва нақши арзишҳои ҳукукиву ахлоқӣ дар таълимоти Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ»** ақидаҳои мутафаккир оид ба масъалаҳои умури давлатдорӣ, сиёсат ва идоракунӣ, тартиботи ҳукукӣ ва тарбияи ҳукукию ахлоқӣ дар осори «Захират-ул-мулук», «Даво-ул-қулуб», «Минҳоч-ул-орифин», «Чихиласрор», «Одоб-ул-машоих» ва ғ. баррасӣ гардидааст. Эҷодиёти ӯ, ки фарогири фалсафа, илоҳиёт, низоми ҳукукию давлатӣ, сиёсати одилонаи идоракунӣ, низоми адолати судӣ, гиромидошти инсон ва волеияти ҳуқуқҳои ӯ, ташаккули низоми ҳукукии позитивӣ мебошанд, таҳқиқ карда шудаанд. Муаллифи диссертатсия ба ҳамаи ин ҷиҳатҳо таваҷҷуҳи лозима додааст.

Бояд гуфт, ки Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ осори худро дар робитаи мутақобилаи байни ҳуқуқ, сиёсат ва ахлоқ таълиф карда, ба воқияти давр на ҳамчун мутахассиси баҳши фикр ва ҳуқуқ, балки ба сифати як мутафаккир баҳо додааст. Маҳз робитаи ин се илм заминаи асосӣ ва бунёди таълифоти мутафаккиронро ташкил менамуд, ки он дар бо ҳам овардани шаклҳои идроки фарҳанги ҳукукӣ, ахлоқӣ ва сиёсӣ ифода ёфтааст.

Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ дар бораи як қатор мушкилот ва падидаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ахлоқии марбут ба танзими муносибатҳои ҳукукӣ дар ҷомеа андешаронӣ кардааст. Муносибати ўро ба таҳлили проблемаҳои ҳукукӣ нисбат ба сиёсат ва ахлоқ ҷузъи асосӣ ва ҷудонашавандаи тамоми системаи илми ҳуқуқ – ҷи замони гузашта ва ҳам имрӯза доништан мумкин аст. Мутафаккирони тоҷик дар таърихи таълимоти сиёсӣ ҳукукӣ низоми ҳукукиро дар робитаи зич бо дин, сиёсат, ҳуқуқ ва давлат таҳлил кардаанд. Ин усул аз замонҳои қадим истифода мешавад ва инро дар дахҳо асарҳои ҳуқуқшиносони Шарқ дидан мумкин аст. Дар ин замина, мутафаккирони асримиёнагии тоҷик консепсияҳои худро дар бораи моҳияти ҳуқуқ ва манфиатҳои инсон таҳия намуда,

аз нуқтаи назари ақл ба илмҳои фалсафа, ҳуқуқ, сиёсат ва ахлоқ рӯ овардаанд. Метавон гуфт, ки ахлоқ, сиёсат ва дин ҳамчун асоси ҳуқуқ ҳеҷ гоҳ онро тарк накардааст ва дар воқеъ, то имрӯз ҷузъи ҷудонашавандаи низоми меъёрии ҳуқуқӣ боқӣ мондааст.

Мир Сайид Алиӣ Ҳамадонӣ дар бораи низомҳо ва сохторҳои гуногуни давлату ҳокимият, ки дар гузашта вучуд доштанд, мисолҳои равшани таърихӣ меорад. Вай кӯшиш мекард, ки ба аъзоёни ҷамъият ҷиҳатҳои гуногуни ҳуқуқи инсон, адолати иҷтимоӣ, идоракунии одилона, адолати судӣ ва дигар муносибатҳои ҳуқуқию ахлоқиро фаҳмонад. Ӯ бо ишора ба ҳуқуқшиносони асрҳои гузашта ҳуқуқро ҳамчун илми неқӣ ва адолат шарҳ дода, дар бораи усулҳои фарқ кардани неку бад тақрибан дар тамоми осори худ навиштааст.

Дар таълимоти Мир Сайид Алиӣ Ҳамадонӣ ҳуқуқ дар ҷанд маъно – ҳамчун қонун, ҳуқуқи ахлоқӣ, ҳуқуқи сиёсӣ ва маъмулӣ истифода гардидааст. Ба ақидаи ӯ, танҳо дар ҳолати бо ҳам омадани ҳуқуқ, ахлоқ ва сиёсат як мафҳуми умумии ҳуқуқ дар фаҳмиши комили асримиёнагӣ ба вучуд хоҳад омад. Чунин муносибатро метавон дар сохтори таълимоти Алиӣ Ҳамадонӣ дарёфт намуд, ки мутобиқи он ҳуқуқ мафҳуми васеи ҳаёти амалии ҷомеа, қонунӣ будани давлат, амалкарди муайяни инсонҳо, озодии чунин амалҳо ва ғайраро дар бар мегирад.

Мутафаккир ахлоқро пояи қонун медонист. Чунончи, ӯ дар бахши «муҳтасиб» аз иҷрои рукнҳои асосии ахлоқ ҳамчун пояи қонун ба ҳудуди қувваи амалкунии шахс таъяс карда, кӯдакони хурдсол, одамони девона ва очизро аз ҷавобгарӣ дар назди қонун озод медонад. Ҳамзамон, ӯ таъкид мекард, ки аҳли илм бояд гуноҳ ва ғасоди ахлоқи ҷомеа ва давлатро ба шоҳу амирон расонанд. Дар доираи низоми таълимоти худ Алиӣ Ҳамадонӣ меҷӯяд нишон диҳад, ки сурату сирати инсон ба ҳамоҳангӣ ва ахлоқу одоб зарурат доранд ва ин раванд дар доираи қонуни умумӣ (шаръ) ва талаботи дар ин қонун баёншудаи қонунгузор (шоръ) амалӣ мегардад. Агар инсон сурату сират ва нияти худро неку ҳамида гардонад, ӯ дигар ба насихат ва назорату танбеҳ ниёз надорад. Мир Сайид Алиӣ Ҳамадонӣ қайд менамояд, ки барои расидан ба ин сатҳ инсон ва хоссатан ҳокимону подшоҳон, қабл аз ҳама, бояд дарк намоянд, ки се чиз аст, ки ҳар ки дар ӯ аз ин се чиз яке набошад, ҳеҷ чиз аз аъмоли ӯ махсуб набувад, яъне ҳеҷ амале аз аъмоли хайр ӯро суд надорад: парҳезгорӣ, ки ӯро аз маъсият боз дорад, ё таҳаммуле, ки

сипари чаҳли чоҳил гардад, ё хулқи нек, ки бад-он дар миёни халқ зиндагонӣ кунад.

Зербоби сеюми боби сеюм – «Ақидаҳои Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ оид ба вазъи ҳуқуқии аъзоёни оила» номгузори шудааст. Дар он ақидаҳо ва осори муттафакиро оид ба ҷойгоҳ ва мақоми оила, зан, шавҳар, волидайн ва фарзандон ва дигар муносибатҳои ба танзиму тартиби оиладорӣ суннатӣ алоқаманд баррасӣ гардидааст.

Дар танзими муносибатҳои никоҳу оила меёрҳои динӣ ва ахлоқӣ, усулҳои рухҳои ислом, ҷаҳонбинӣ ва урфу одатҳо, анъана ва суннатҳои мардумӣ дар робитаи қавӣ ва ногустастанӣ истифода мегардиданд. Дар осори хеш Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ба мақсади шарҳи муҳтавои ҳуқуқи мусулмонӣ дар баҳши оила, аъзоёни он, оиладорӣ, ҷойгоҳ ва мақоми оила дар ҷомеаи исломӣ дар таъяки бо сарчашмаҳои муътамади ҷунонӣ, ки бо забонҳои суриёӣ ва форсии миёна тарҷума шуда буданд, инчунин осору таълифоти мутафаккирону ҳақимони форсу тоҷик ва араб андешаҳои ҳудро пешкаш кардааст. Вай ба таври возеҳ дар «ҳикмати амали»-и ҳуд ба таҳлилу баррасии масъалаи оила, ҳамчун сохтори таркибии ҷомеа таваҷҷуҳи махсус додааст.

Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ дар осори ҳуд таърифи мафҳуми «оила» оварда, ҳуқуқи имтиёзҳои аъзои онро асоснок кардааст, дар бораи эҳтироми падару модар, муносибатҳои байни зану шавҳар ва таъсири онҳо ба муҳити хонаводагӣ, тарбияи фарзанд ва ҳуқуқи уҳдадорӣҳои онҳо навиштааст. Вай инчунин ба тавзеҳ додани муносибатҳои моликияти байни аъзоёни оила, ҳуқуқи мерос ва дигар масъалаҳои вобаста ба он таваҷҷуҳи қалон зоҳир кардааст.

Дар «Заҳират-ул-мулук» «ҳикмати амалӣ», «таҳзиби ахлоқ», «сиёсати манзил» ва «сиёсати мудун» қисматҳои асосиро ташкил дода, дарбаргирандаи бисёр масъалаҳои ҳуқуқи маданӣ мебошанд. Аз таҳлили масъалаҳои зикршуда бармеояд, ки дар таълимоти ҳуқуқии мутафаккир фаъолияти инсон дар доираи қонунҳои мавҷудаи даврони ӯ тавассути се институти асосии иҷтимоӣ – ахлоқ, фикҳ ва сиёсат, танзим карда мешаванд, ки онҳо ба дигар институтҳои иҷтимоӣ, аз қабилӣ илм, фарҳанг, иқтисод, тандурустӣ, амният, сиёсати хориҷӣ ва ғайра таъсир мерасонанд.

Дар пайравӣ ба Афлотун Алии Ҳамадонӣ дар баҳши оила мақсад дошт назарияи «шаҳрванди идеалӣ»-ро дар ҷомеаи исломӣ амалӣ созад. Аз ин рӯ, вай дар пайравӣ ба Арасту, шогирди

тавонои Афлотун оиларо бо ахлоқ ва тавассути ахлоқ ба ҳуқук (қонун) ва сиёсат пайваст месозад. Вай хуб медонист, ки дар фарҳанги юнониҳо мафҳуми «сиёсати манзил», «ҳукумати манзил» ва ё «тадбири манзил» бо мафҳуми «экономия» (аз калимаи «экос» ба маънои «хона» ва «номос»-ба маънои қонун) ҳамоҳангӣ дошта, бо ҳам пайвасти ногустастанӣ доранд.

Алии Ҳамадонӣ талқин мекард, ки ҳуқуку озодихоӣ аъзоёни оила бояд комил бошанд ва вазифаҳои баробари аъзоён таъмин карда шаванд, зеро дар маҳфуз нигоҳ доштани оила, мустаҳкамӣ он, таъмини амнияти иҷтимоӣ ва иқтисодии он, инчунин аз тариқи амнияти оила таъмини амнияти ҷомеа он метавонад таъсири мусбӣ расонад. Оила паноҳгоҳи ҳар шахс махсуб ёфта, маконест, ки аъзоёни он ба мақсади баровардани ҳоҷатҳои худ маҳз ба он умед мебаранд.

Аз назари Алии Ҳамадонӣ, оила сохтори мураккаб аз иттиҳоди мебошад, ки фарогири муносибатҳои никоҳӣ ва хунӣ буда, ҳар кадоме аз аъзои он дар иҷрои вазифаҳои худ масъул мебошад. Сохтори оила аз волидайн, зану шавҳар, фарзандон, хоҳару бародарон, муносибатҳои молиявӣ ва хидматгор (ғулом) ташкил меёбад, ки моҳияти онро ҳамчун ниҳоди бунёдии ҷомеа ошкор месозад. Ба андешаи мутафаккир, марди хона масъули аҳли оила, инчунин зану фарзандонаш буда, завҷа низ масъули хонаи шавҳар ва фарзандони худ мебошад. Ҳар яки онҳо масъуланд, то аз раияти худ пуштибонӣ намоянд. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ вазъи ҳуқуқии ҳар як аъзоёни оиларо дар доираи муқарроти шарият, меъёрҳои ахлоқ, одату анъанаҳои миллӣ муайян сохта аст.

Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ кӯшиш намудааст, то қушоду равшан моҳияти никоҳ ва оиларо дар ҳаёти инсон шарҳ диҳад. Мутафаккир волидонро масъули омода сохтани ҷавонон барои ҳаёти оилавӣ медонад. Барои риояи «ҳуқуқи никоҳ» ва донистану амал кардани талаботи он Алии Ҳамадонӣ ҳафт шартро пешкаш месозад: муошират, сиёсат, ғайрат, нафақа, таълим, қисмат ва таъдиб. Ин мутафаккир доир ба эҳтироми зан, нақши вай дар оила, муносибати зану мард, вазифаҳои ҳамдигарии онҳо ва босавод гардонидани зан низ фикрҳои ҷолиб баён кардааст, ки то ба имрӯз аҳаммияти онҳо кам нашудааст.

Ба ақидаи ӯ, муҳити оилавӣ барои таваллуд ва тарбияи фарзандон, таълими дурусти онҳо, азхудкунии дониш, маърифат, дарки ҳаёти иҷтимоӣ ва ҳаёти оилавӣ имкониятҳои хуб фароҳам

меорад. Давом додани насли оила, тарбияи маънавию психологии он, таъминоти иқтисодию моддии он яке аз вазифаҳои асосии иҷтимоии оила ба шумор меравад.

Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ дар баробари таҳқиқи вазъи ҳуқуқии аъзоёни оила доир ба ҳуқуқу вазифаҳо ва вазъи ҳуқуқию иҷтимоии ходим, яъне хидматгори оила низ андешаронӣ намудааст. Чуноне ки аз таърихи адабиёт ва фарҳанги миллии халқҳои Шарқ маълум аст, дар низому таркиби оиладорӣ мардуми мо, махсусан дар оиладорӣ ашрофзодагон одат шуда буд, ки ҳатман фарзандони худро барои тарбия ба доя, тарбиятгар ва таълимдиҳандагони маъруфу кордон ва донишманд мегузошанд. Ба гуфтаи Алии Ҳамадонӣ, дар урфу одатҳои оилавии мардумони мухталиф мақому ҷойгоҳи хизматгор, ки аксаран бо аъзои дигари хонавода зиндагӣ мекард, хеле мушаххас муайян шуда, ҳуқуқҳои онҳо бешубҳа тавассути санадҳои давлатӣ ҳифз мешуд.

ХУЛОСА

Дар натиҷаи таҳқиқоти диссертасионӣ хулосаҳои зерин пешниҳод мешаванд:

1. Дар таълимоти Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ақидаҳо оид ба аҳаммияти устуворӣ ва таъмини тартиботи ҳуқуқӣ, риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ оилавӣ тавассути эҳтироми ҳамдигарии аъзоёни оила, эҳтироми волидон, тарбияи кӯдакон, таҳкими идоракунии давлат, иҷрои самараноки вазифаҳои соҳаи идоракунии давлатӣ, танзими муносибатҳои байниҳамдигарии аъзоёни ҷомеа, нақш ва мавқеи илму таълим дар пешрафти ҷомеа пешниҳод шудаанд. Вай инчунин, ба риояи ҳуқуқӣ оила тавассути эҳтироми байниҳамдигарии ҳамаи аъзоёни оила ва тарбияи фарзандон аҳаммияти калон меод. Ин ақидаҳо дар ҳаёти давлатию ҳуқуқии замони имрӯза низ аҳаммият ва арзиши худро гум накардаанд **[9-М, 12-М]**.

2. Дар осори Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ақидаҳои ӯ дар бораи тарбияи ҳуқуқӣ ва иҷтимоии инсон ҳамчун як ҷузъи тарбияи шахсияти воломақом, ки тарбияи васеи фарҳангӣ ва иҷтимоиро бо дарназардошти меъёру арзишҳои ахлоқӣ, маънавӣ ва иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ дар назар дорад, ҷойи асосиро ишғол мекунанд. Ҷояи ягонагии тарбияи ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ-маънавӣ дар ҳама давраҳои инкишофи афкори давлатӣ ва ҳуқуқӣ ҳимоя карда шудааст. Ҷояи мазкур дар ҳаёти имрӯза низ аҳаммияташро аз даст наводааст.

Инъикоси бевоситаи меъёрҳо ва арзишҳои ахлоқӣ дар қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, вазифаи хизматчиёни давлатӣ оид ба риояи ҳатмии меъёрҳои одоби хизмати давлатӣ, қабули кодексҳои одоб дар мақомоти судӣ ва дигари мақомоти ҳифзи ҳуқуқ мисоли ин гуфтаҳост. Аз ин хотир, ақидаҳои Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ дар замони муосир аҳаммияти илмӣ ва тарбиявӣ доранд [3-М].

3. Меҳвари таълимоти Мир Сайид Алии Ҳамадониро ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои инсон ташкил медиҳад. Ҳифзи ҳуқуқи инсон ҳамчун унсури ақидаҳои иқтимоӣ-фарҳангии мутафаккир оид ба ҳимояи манфиатҳои иҷтимоию сиёсии ҳар як шахс дар ҷомеа, тарбияи насли наврас дар руҳияи ватандӯстӣ, омӯзиши илм ва касбу ҳунар, ҳифзи оила ва таъмини баробарҳуқуқии аъзоёни оила таҳқиқ карда мешавад [1-М, 10-М].

4. Ақидаҳои сиёсӣ дар давлатии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ бар мафҳуми идораи одилона, риояи адолат дар қабули қарор ва амалӣ намудани ҳокимият асос ёфтааст. Барои ноил шудан ба ин бояд шоҳон ва ҳокимон дорои ахлоқи начиб ва нақӯкор бошанд, дар қорҳои идорӣ аз қорҳои бад парҳез кунанд ва ба халқу давлат содиқ бошанд. Алии Ҳамадонӣ ҷонибдори ҳокимияти одилона ва тавоно буда, аз подшоҳон ва ҳокимон талаб менамуд, ки доимо аз аҳволи раият, халқи қамбизоат бохабар бошанд ва манфиатҳои онҳоро ҳифз намојанд [4-М, 11-М].

5. Ба андешаи Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ роҳбари давлат ба мақсади ҷалби ризоияти халқи худ қоидаҳо ва муқаррароти қонунро бояд риоя кунанд. Волеияти қонун қангоми содир қардани ҳукм бояд таъмин қардад, одилона ва бегараз бошад. Роҳбар набояд ба хушнудӣ ва ё нохушнудии одамон рӯй орад ва агар дар содир намудани қарор ба муҳаббат ва ҷонибдорӣ аз гурӯҳе майл кунанд, дер ё зуд амалҳои содирқардааш боиси бесарусомонӣ дар ҷомеа меқарданд. Риштаи устувори давлатдорӣ, ба ақидаи Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ҳиёнат нақардани ҳокимон ва яғонагии қавлу амали онҳост [11-М, 14-М, 15-М].

6. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ маъқеи раиятро яке аз маъзуҳои марқазии таҳқиқот, афқори давлатӣ ва ҳуқуқии ҳеш қарор додааст. Ба андешаи мутафаккир, раият дорои як қатор ҳуқуқҳо мебошад. Ё мақом, манқалат, вазъи иҷтимоию ҳуқуқӣ ва доираи вақолату иродаи одамонро маъриди шарҳу таҳлил қарор додааст.

Аз таълимоти ӯ доир ба ҳуқуқҳои раиат ва бист ҳуқуқҳои онҳо босароҳат маълум мешавад, ки вай ҷонибдори адолати иҷтимоӣ ва судӣ мебошад [11-М].

7. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ чунин мепиндошт, ки ҳислатҳои манфии ахлоқии инсон сарчашмаи адовату душманӣ ва бадбахтигӣ нокомӣ мебошанд. Сифатҳои мусбати ахлоқӣ, ба ақидаи мутафаккир, бо инкишоф ва тақмили шуури ҳуқуқӣ, тарбияи ҳуқуқӣ, идроки ҳуқуқӣ, бо бартараф намудани «нодонии ҳуқуқӣ» (нигилизми ҳуқуқӣ)-и аъзоёни ҷамъият ба даст меоянд [5-М].

8. Мутафаккир ба масъалаҳои ҳуқуқии замони худ рӯ оварда, се илми амали даврони худ – ҳуқуқ, ахлоқ ва сиёсатро бо ҳам муттаҳид сохта, дар доираи он тамоми масъалаҳоро, ки хусусияти ҳуқуқӣ доранд мавриди таҳлил қарор додааст. Дар таълимоти ҳуқуқии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ мавқеи асосиро ҳуқуқи давлатӣ, идоракунии боадолати маҳал, адолати судӣ ва ҷазодихӣ, афв ва бахшиши гуноҳ, муносибатҳои баробар ва одилонаи молумулкӣ, олий донишони инсон ва мавқеи он дар ҷамъият, ҳифзи манфиатҳои ҳар як аъзои ҷомеа, эҳтироми раиат ва оромии ҷомеа, муносибатҳои поқу беолоиши никоҳу оиладорӣ, тарбияи дурусти фарзандон, эҳтироми волидон ва устодон, омӯзиши илм ва дигар муносибатҳои муҳимтарини ҷамъиятӣ ишғол мекунанд. Ӯ ҷанбаҳои мусбату манфии танзими меъёриро баррасӣ намуда, оид ба шаклҳои барои ҷамъият муфид ва самараноктари танзими меъёрӣ андешаҳои ҷолиберо пешниҳод намудааст [5-М, 9-М].

9. Мутобиқи таълимоти Алии Ҳамадонӣ, танзими меъёрӣ шароити ҳаёти воқеӣ, аз ҷумла ҳаёти одамонро инъикос мекунад ва бо назардошти манфиатҳои аҳли ҷомеа, анъанаҳо ва урфу одатҳо ба роҳ монда мешавад. Асоси амалишавии ҳуқуқро ҳокимият муқаррар мекунад. Ба андешаи мутафаккир фазилати адолат дар шарҳ ва шинохти меъёри қонун, орзуву ормони инсонӣ, масъулияти иҷтимоии ҳар фард, риояи ҳуқуқи одамон нисбат ба якдигар ифода меёбад. Ҷояи баробарии талаботи адолати иҷтимоӣ барои ҳама ва зарурати риояи адолат аз ҷониби қулли аҳли ҷомеа аз султон то ҳар фард пешниҳод карда мешавад [4-М, 12-М].

10. Дар таълимоти мутафаккир ташаккули низоми ҳуқуқии давлатӣ дар баробари фалсафа, илоҳиёт, низоми ҳуқуқию давлатӣ, сиёсати одилонаи идоракунии, низоми адолати судӣ, гиромидошти инсон ва волияти ҳуқуқҳои ӯ мавқеи хоссаро ишғол менамояд. Ӯ ба масъалаҳои рӯ овардааст, ки дар ташаккули давлату давлатдорӣ шохӣ

(«салтанат») ва таҳкими асосҳои ҳуқуқи он аҳамияти басо муҳим доранд [9-М].

11. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ дар осори худ робитаи ҳуқуқ, сиёсат ва ахлоқро асоснок кардааст. Маҳз робитаи ҳамдигарии ин се илм асоси таълимоти мутафаккиро ташкил медиҳад. Дар ин маврид муносибати фарҳанги ҳуқуқӣ, ахлоқию сиёсӣ низ ба назар гирифта мешавад. Мутафаккир дар асоси ташаккули ин се илм таҷрибаи таърихӣ ташаккул ва инкишофи сохти давлатию ҳуқуқиро азхуд кардааст. Ӯ ба ҳуқуқшиносони қадим ишора карда, ҳуқуқро ҳамчун илми некӣ ва адолат медонист. Вай қариб дар ҳамаи асарҳои худ дар ин бора сухан меронад [5-М].

12. Вобастагии ахлоқ аз арзишҳои маънавии ҳуқуқӣ ва сиёсӣ дар иртибот бо истеъдод, қобилият ва нобаробарӣ таҳқиқ карда мешавад. Ба ақидаи мутафаккир талабу мақсад ва ғаразу хоҳиши одамон гуногун буда, рафтору ақидаҳо ва арзишҳо дар шаклҳои гуногун, аз он ҷумла «ахлоқи хабиса» (бад), ба мисли ҷабру зулм, ситаму зӯроварӣ, куштору қасдгирӣ, бахиливу ҳасад, рашқу нотавонбинӣ зухур мекунад. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ғояи тафовути ҳуқуқ ва ахлоқро пешниҳод мекунад [13-М].

13. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ дар муқаррар намудани мафҳуми «оила», ҳаққу ҳуқуқи аъзои он, эҳтироми волидайн, муносибати ҳамсарон ва таъсири он ба инкишофи оилаи солим, тарбияи фарзандон ва ҳуқуқу уҳдадорӣҳои онҳо, муносибатҳои амволии аъзоёни оила, ҳаққи мерос ва ҳолатҳои дигари ба он вобаста андешаҳои ҷолиберо дар асарҳои худ пешниҳод намудааст. Дар пайравӣ ба Афлотун Алии Ҳамадонӣ дар бахши оила мақсад дошт назарияи, бо «шаҳрванди идеалӣ»-ро амалӣ созад. Ӯ дар пайравӣ ба Арасту оиларо бо ахлоқ ва тавассути ахлоқ ба ҳуқуқ (қонун) ва сиёсат пайваст месозад. Мутафаккир ҷойгоҳи ходимро дар низомии оила махсус зикр менамояд [12-М].

14. Мутобиқи таълимоти мутафаккир зану шавҳар вазифадоранд, ки бо рафтору гуфтор ва амали неки худ муҳити созгору солими оилавиرو ба вучуд оранд. Шавҳар ҳамчун сардори оила набояд ҳуқуқу манфиатҳои занастро поймол кунад ва ба муносибати ношоиста бо ӯ роҳ диҳад. Аз гуфтаҳои боло маълум мегардад, ки андешаҳои мутафақуир дар шароити имрӯзаи ҷомеаи мо низ ҳелеипураарзиш буда, барои тарбияи оилавии ҷавонон ва оилаҳо лозиму саривактӣ мебошанд [9-М, 12-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Дар натиҷаи омӯзиш, баррасӣ ва таҳқиқоти диссертатсионӣ тақлифҳо ва тавсияҳои илмӣ амалии зерин пешниҳод карда мешаванд:

1. Ақидаҳои давлатию ҳуқуқии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ барои рушди илму маориф, фарҳанг, давлатдорӣ, низоми ҳуқуқӣ, маърифати ҳуқуқӣ аҳаммияти бузург дошта, дар раванди тақмили идораи давлатӣ, фаъолияти қонунгузорӣ, ҳифзи ҳуқуқ, таблиғи ҳуқуқӣ, танзими ҳуқуқии муносибатҳои оилавӣ бояд ба назар гирифта шаванд **[12-М]**.

2. Ақидаҳои Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ оид ба арзиши олии инсон ва ҳуқуқҳояш, зарурати ҳуқуқу манфиатҳои шахс дар раванди тақмили минбаъдаи ҳуччатҳои давлатӣ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии Тоҷикистон, ки бо ҳуқуқи инсон, таълим ва ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон робита доранд, бояд ба инобат гирифта шаванд **[1-М]**.

3. Назарияи «инсонии комил», ки аз ҷониби Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ пешниҳод шуда, ба ғояҳои инсондӯстӣ, риояи ҳуқуқи инсон, эҳтироми инсон, ватандӯстӣ, садоқат ба давлату миллати худ асос меёбад, дар раванди таҳқиқи афкори сиёсӣ ҳуқуқӣ, раванди таълим, зимни омӯзиши фанҳои дахлдор, таҳия ва амалӣ намудани ҳуччатҳои дахлдори давлатӣ дар соҳаи тарбия бояд ба инобат гирифта шаванд **[6-М]**.

4. Сарварӣ дар эҷодиёти мутафаккир ҳамчун илми идоракунӣ баҳо дода шудааст. Барои расидан ба зинаи сарварӣ шахс бояд аз даврони ҷавонӣ омода карда шавад, илму дониш андӯзад, таҷрибаи бузургонро омӯзад, одобу ахлоқи ҳамида дошта бошад, адолатҷӯ ва ҳапарвар бошад. Бо назардошти ин муқаррарот, соҳаи нави дониш, илми «одоби сарварӣ»-ро ташаккул додан лозим аст. Дар ин ҷо рӯ овардан ба андешаҳои мутафаккирони тоҷик ва дигар мутафаккирон, ки бояд дар муассисаҳои олии таълимӣ, махсусан дар муассисаҳои, ки ба тақмили ихтисоси хизматчиёни давлатию ҷамъиятӣ машғуланд, васеътар омӯхта шаванд, ёрӣ мерасонад **[1-М]**.

5. Бо назардошти вазъи кунунии ҷаҳони муосир, рушди босуръати ҷаҳонишавӣ ва бархурди тамаддунҳо моро зарур аст, то аз таъриху фарҳанг, адабиёт ва осори мутафаккирони худ огоҳ бошем. Дар ин маврид осори Алии Ҳамадонӣ барои ҷавонон,

чиҳати омода намудани кадрҳои баландхисос аз нигоҳи тарбияи ғаёлияти идорақунӣ (роҳбарии мақомоти олии давлатӣ, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, идораи соҳавӣ аз қабili молия ва низоми судӣ ва ғ.) арзиши бузург доранд [3-М].

6. Ақидаҳои мутафаккир оид ба таъмини адолат ва адолатпешагӣ бояд ҳангоми ба амал баровардани адолати судӣ ва татбиқи ҷазо дар самти иҷрои вазифаи давлатӣ, амалӣ намудани адолати судӣ, ҷамъоварии молиёту андоз, муносибатҳои никоҳу оилавӣ, мерос ва тарбияи фарзандон истифода шаванд [8-М].

7. Мутобиқи фасли III Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо Қарори Ҳукумати аз 3 марти соли 2006, № 94 тасдиқ шудааст, «ташаққули инсонии комил» яке аз мақсадҳои тарбияи миллиро ташкил медиҳад. Бо мақсади таъмини роҳандозии Консепсияи мазкур пешниҳод мешавад, ки ғояи Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ оид ба тарбияи «инсонии комил» ба инобат гирифта шавад.

8. Асосҳои методологии тарбия, ки дар фасли II Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шудаанд, бо дарназардошти аҳамияти арзишҳои ҳуқуқӣ-маънавӣ, ки дар асарҳои Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ва мутафаккирони дигари тоҷик ҳамаҷониба ғимоя карда шудаанд, бояд таҷдиди назар карда шаванд.

9. Ақидаҳои давлатӣ ва ҳуқуқии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ҳангоми таҳияи Нақшаи корҳои тарбиявии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон барои солҳои минбаъда, аз ҷумла дар раванди баргузори дарсҳои тарбиявӣ бо мақсади баррасӣ намудани моҳият ва аҳамияти эҳтиром ва ғиромӣ доштани таърих ва мероси фарҳанги ниёгон, пайвастании таърихи гузашта ба воқеияти имрӯзаи миллат ва ғимояи арзишмандӣ миллий ба инобат гирифта шаванд.

10. Ҳангоми таҳияи Нақшаи кори шӯъбаи тарбияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон барои солҳои минбаъда зарурати амалӣ намудани тадбирҳои муассир оид ба ҷалби сохторҳои дахлдори донишгоҳ ба тарғиби арзишҳои миллии иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ, ки дар таълимоти Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ муфасссал баён шудаанд, ба инобат гирифта шавад [12-М].

ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

I. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшаванда ва тавсиякардаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъ расидаанд:

[1-М]. Калонов, Ф.М. Афкори ҳуқукии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ. [Матн] / Ф.М. Калонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикисон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. 2019. – № 8. – С. 235-239.

[2-М]. Азиззода У.А., Калонов Ф.М. Мавқеи таълимоти Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ дар афкори сиёсӣ ва ҳуқукии Шарқ. [Матн] / У.А. Азиззода, Ф.М. Калонов // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. (Маҷаллаи илмӣ-амалӣ). 2022. – № 3(27). – С. 48-59.

[3-М]. Калонов Ф.М. Иникоси маърифати ҳуқуқӣ ва вазъи сиёсии асри XIV дар эҷодиёти Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ. [Матн] / Ф.М. Калонов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои фалсафа, ҳуқуқ ва сиёсатшиносӣ. 2024. – № 4(16). – С. 161-166.

[4-М]. Калонов Ф.М. Мафҳуми давлат ва ҳокимият дар таълимоти Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ. [Матн] / Ф.М. Калонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикисон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. 2025. – № 1. – С. 242-247.

[5-М]. Калонов Ф.М. Таносуби ҳуқуқ, ахлоқ ва сиёсат дар таълимоти Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ. [Матн] / Ф.М. Калонов // Идракунии давлатӣ. 2025 / №1 (72). – С. 274-281.

II. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷмӯаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ-амалӣ ҷоп шудаанд:

[6-М]. Калонов Ф.М. Нақши давлат ва ҳуқуқ дар осори Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ // Мводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ амалӣ бахшида ба таҷлили ҳуқуқи инсон. (7 декабри соли 2020). Душанбе, С. 433-440. (Саҳ умуми 510).

[7-М]. Калонов, Ф.М. Мирзозода А.С. Иъникоси давлат ва ҳуқуқ дар асарҳои Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Нақши солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунароҳои мардумӣ дар таҳким ва

такомули соҳаҳои ҳаётан муҳими хоҷагии халқи мамлакат» (27-уми декабри соли 2021). – Душанбе, 2021. – С.137-139.

[8-М]. Калонов Ф.М., Салимов С. Андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ дар афкори Мир Сайид Али Ҳамадонӣ // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ бахшида ба «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва хунаҳои мардумӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2019-2021». – (27-уми феввали соли 2021) – Душанбе, 2021. – С. 51-54.

[9-М]. Калонов Ф.М., Шокирова С. Муносибати мутақобилаи ахлоқ ва ҳуқуқ. // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Нақши солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва хунаҳои мардумӣ дар таҳким ва тақомули соҳаҳои ҳаётан муҳими хоҷагии халқи мамлакат». – (27 декабри соли 2021). – Душанбе, 2021. – С.140-142.

[10-М]. Азиззода, У.А., Калонов, Ф.М. Таълимоти давлатӣ-ҳуқуқии Мир Сайид Али Ҳамадонӣ [Матн] / У.А. Азиззода, Ф.М. Калонов // Фаъолияти ҳуқуқҷодкунӣ. – 2022. – №2. – С. 12-20.

[11-М]. Азиззода У.А., Калонов Ф.М. Ақидаҳои Мир Сайид Али Ҳамадонӣ оид ба вазъи ҳуқуқии подшоҳон, вазирон ва амалдорон / Маводи конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ дар мавзӯи “Масъалаҳои назариявии фарҳанги ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон” (5-уми декабри соли 2023) // Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Мирзозода П.З. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2023. – С. 72-83.

[12-М]. Калонов Ф.М. Нақши арзишҳои ҳуқуқиву ахлоқӣ дар таълимоти Мир Сайид Али Ҳамадонӣ // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Конститутсия ҳамчун омили устувории давлат». (Конституция как фактор стабильности государства) (25 октябри соли 2024). Душанбе. 2024.– С. 26-32.

[13-М]. Калонов Ф.М. Шарҳи мухтасари таълимоти ҳуқуқии Мир Сайид Али Ҳамадонӣ. Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявӣ дар мавзӯи «Нақши Пешвои миллат дар густариши маърифати ҳуқуқии ҷомеа» бахшида ба «Соли маърифати ҳуқуқӣ». (ш. Душанбе, 8-юни соли 2024). – Душанбе: «Хирадмандон», 2025 – С. 305-313.

[14-М] Калонов Ф.М. Шарҳи мухтасари таълимоти ҳуқуқии Мир Сайид Али Ҳамадонӣ оид ба ҳокимият / Ҳуқуқи

инсон: масъалаҳои назарӣ ва амалӣ // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ бахшида ба рӯзи байналмилалӣ ҳуқуқи инсон, 30-юмин солгарди қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эълон гардидани соли 2024 ҳамчун «Соли маърифати ҳуқуқӣ» (6 декабри соли 2024). – Душанбе: 2024. – 648 с. – С. 619-624.

[15-М]. Калонов Ф.М. Ақидаҳои давлатию ҳуқуқии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ / Материалы Международной научно-практической конференции XV Ломоносовские чтения «Кооперация науки и национально ориентированных стратегий: цифровая модернизация и инновационное развитие» (22-23 апреля 2025 года). Часть II. Гуманитарные науки. – Душанбе, 2025. – 591 с. – С. 382-387.

ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

УДК:374.1+32 (575.3)

ББК:67.404 (2 тадж)

К - 17

КАЛОНЗОДА ФАТХИДДИН МИРЗОШАРИФ

**ГОСУДАРСТВЕННО-ПРАВОВАЯ МЫСЛЬ МИР
САЙИДА АЛИ ХАМАДАНИ**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени кандидата
юридических наук по специальности 12.00.01 – Теория и
история права и государства; история учений о праве и
государстве

ДУШАНБЕ – 2025

Диссертация выполнена на кафедре прав человека и сравнительного правоведения юридического факультета Таджикского национального университета.

Научный руководитель: Азиззода Убайдулло Абдулло – доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой теории и истории государства и права юридического факультета Таджикского национального университета

Официальные оппоненты: Диноршох Азиз Мусо – доктор юридических наук, профессор, первый заместитель, заместитель по науке, инновациям и международному сотрудничеству филиала Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова в городе Душанбе

Ведущее учреждение: Кенджазода Шухрат Юсуф – кандидат юридических наук, доцент, декан юридического факультета Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики

Защита диссертации состоится 16- сентября 2025 г. в 9:00 часов на заседании диссертационного совета 6D.KOA-018 при Таджикском национальном университете (734025, г. Душанбе, ул. Буни Хисорак, зал диссертационного совета юридического факультета).

С диссертацией можно ознакомиться на сайте www.tnu.tj и в Центральной научной библиотеке Таджикского национального университета по адресу: 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17.

Автореферат разослан: «__» _____ 2025 г.

Ученый секретарь диссертационного совета,
кандидат юридических наук, доцент

Кодиров Н.А.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. В период независимости Таджикистана важнейшей целью его народа стало строительство правового, светского и единого национального государства, что потребовало в свою очередь исследования и переосмысления богатой истории страны, изучения бесценного культурного и духовного наследия, оставленного предками таджиков, великими учёными, философами, правоведами, богословами, прозаиками и поэтами. В этом ряду Мир Сайид Али Хамадани занимает своё достойное и особое место. Об этом свидетельствует тот факт, что в 2012-2013 гг. в республике прошли различные памятные мероприятия, посвящённые жизни и деятельности этого известного мыслителя правоведа. 30 марта 2013 г. было принято Постановление Правительства Республики Таджикистан (№ 143) «Об анализе празднования 700-летия ученого и мыслителя Востока Мир Сайида Али Хамадони» [1], в котором отмечалось, что оно прошло на высоком организационном уровне с участием широкого круга отечественных и зарубежных ученых и деятелей культуры. Как подчеркивал Основатель мира и национального единства – Лидер нации, Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон, «сохранение памяти о таких великих людях, как Мир Сайид Али Хамадони и других уникальных деятелях нашей науки и литературы, не должно быть ради гордыни и высокомерия. Мы будем в полной мере уважать наших великих людей только в том случае, если изучим их труды, воспитаем в духе их учений наших детей, сделаем их учения руководством к действию, чтобы в будущем из нашего народа выросли новые Рудаки, Фирдавси, Буали, Хайямы, Мир Сайиды и чтобы мы внесли свой вклад в развитие и совершенствование человеческой цивилизации. Участвовать в собрании мудрецов и пользоваться их светом и просвещением – это великий дар» [43, с. 9-10].

Жизнь и богатое творчество Мир Сайида Али Хамадани (1314-1386) изучались учеными самых различных областей науки и литературы - как отечественными, так и зарубежными. Однако его труды, в которых глубоко и последовательно анализировались политико-правовые проблемы, а также различные вопросы государства и права, представляющие исключительную ценность, ещё не были предметом монографического исследования. Между тем в истории политико-правовой мысли таджикского народа Мир Сайид Али Хамадани сыграл весьма значительную роль.

«Таджикский народ дал человеческой цивилизации гениев, каждый из которых снискал всемирную славу и внес ценный вклад в формирование человеческой мысли. Мир Сайид Али Хамадани также входит в эту категорию, занимая особое место и высокий статус в мире литературы и философии. Эта выдающаяся личность считается одной из великих личностей, известна не только в нашей стране, но и в Иране, Пакистане, Индии и Афганистане как мыслитель и видный представитель суфизма, и известна под псевдонимами Амир Кабир, Али Тани, Шахи Хамадан и Хазрат Амирджан, а его личность и труды до сих пор считаются почитаемыми» [42, с. 11-15].

Другой вопрос - это конкретное изучение современных точек зрения на богатое наследие наших предков, и здесь многое зависит от мировоззрения и подхода исследователя к оценке реалий политической, социальной и правовой жизни времени Хамадани. Политико-правовые идеи этого мыслителя отличаются многообразием и большой широтой. В частности, в трудах Али Хамадани рассматриваются конкретные идеи о государстве, политике, справедливом управлении, праве и справедливости, профессиональной и общественной этике, семье и ее чистоте, правах и обязанностях членов семьи, уважении к родителям, браке и разводе, разделе наследства, правовом положении граждан, финансовых отношениях, правовом поведении, нарушениях закона и юридической ответственности и многое другое, и все они требуют глубокого анализа.

Таджики, пережившие множество сложных периодов в своей тысячелетней истории, всегда практиковали толерантность, консультации и диалог и неоднократно доказывали, что силовое решение проблем и конфликтов, противопоставление различных мировоззрений и убеждений может привести не только к моральному разложению и расколу культур и цивилизаций, но и к распаду государств. В современную эпоху Таджикистан, опираясь на идеи и исторический опыт своих предков, всегда поддерживает процесс диалога между цивилизациями.

Актуальность изучения ценных трудов наших мыслителей, в том числе и Али Хамадани еще более возросла после обретения Республикой Таджикистан независимости, потому что построение национального государства и создание национальной правовой системы невозможны без изучения истории и культуры народа, без преемственности опыта формирования таджикской

государственности. Об этом говорил и Президент Республики Таджикистан в Послании Маджлиси Оли (26 декабря 2019 г.): «Нашим ученым и исследователям необходимо обратить серьезное внимание на правильное знание истории, пропаганду духовного наследия, народных традиций и обычаев, которые на протяжении веков играли свою роль в исторической памяти таджикского народа. Славная история таджикского народа является великой школой самопознания, и мы обязаны отдать ей должное, изучать яркие страницы героизма и мужества наших предков, пропагандировать ее как основу идеи патриотизма и преданности Родине» [52].

В процессе формирования новой государственности Таджикистан сталкивается со многими политическими, экономическими и социальными вызовами, геополитическими кризисами, имеющими место в регионе Центральной Азии. Но, несмотря на вышеперечисленные трудности, таджикское государство всегда стремится проводить политику мира и открытых дверей, ставя при этом во главу угла полную безопасность своих граждан, свой суверенитет и независимость. В связи с этим, изучение и учет исторического опыта государственного устройства наших предков, функционирования государственно-правовых институтов, способов защиты прав и интересов народа путём создания справедливого общества и т. д. приобретают особенно большое значение и актуальность. «Действительно, такие великие личности, как Хазрат Мир Сайид Али Хамадани, не ограничивались определенной нацией, регионом или сектой. Их величие выходит за рамки этого круга и распространяется по всему миру в служении человечеству, явным признаком чего является признание и уважение разных наций и народов» [51, с. 5]. В этом контексте исследование идей и государственно-правовых учений великих мыслителей и выдающихся средневековых персидских и таджикских ученых, таких как Мир Сайид Али Хамадани, становится очень важной задачей для современной таджикской правовой науки.

Основополагающие идеи и прозорливые разработки мыслителя по различным вопросам права, в котором принципы справедливости, защиты интересов всех слоев населения, предоставление всем гражданам равных возможностей в сферах образования, культуры, искусства, государственного управления с учетом превосходства божественной справедливости и мудрости

над другими моральными ценностями и классическими правовыми вопросами, не утратили своей ценности и значимости и по сей день. Его труды в области публичного права сохранили свою актуальность не только в странах Ближнего и Среднего Востока, но и за его пределами. И объясняется это тем, что эти идеи чрезвычайно важны и значимы и сегодня и могут быть использованы при формировании правовой структуры независимого государства Таджикистан.

В современном мире различные экстремистские группы, политические движения и отдельные лица нередко используют религию ислам и убеждения людей в своих корыстных целях, и с этой точки зрения, изучение правового научного наследия Мир Сайида Али Хамадани и других мыслителей прошлого особенно актуализируется. Это тем более важно, если учесть что Али Хамадани в поисках истины не ограничивался определённой нацией, регионом или религией. Именно поэтому государственно-правовое учение мыслителя может стать настоящим идеологическим оружием в борьбе с экстремистскими идеями и убеждениями, с политическими партиями и движениями террористического характера. Взгляды Хамадани могут помочь в разоблачении лживых лозунгов идеологов экстремистских партий и их учений. Здесь автор считает весьма уместным привести следующую цитату: «В современных условиях, когда в некоторых странах все большее распространение получают экстремистские тенденции и религиозно-сектантские конфликты, крайне необходимо переизучать и распространять труды Мир Сайида Али Хамадани, потому что в своих работах он пропагандировал толерантные и либеральные идеи и осуждал излишества в исламе» [42, с. 15].

В контексте сказанного автор считает, что государственно-правовые учения мыслителя могут быть использованы в качестве теоретического источника для разработки современных теорий правотворчества и современного законодательства. В то же время труды Али Хамадани могут способствовать в практическом плане повышению уровня нравственного, эстетического, религиозного, политического и правового воспитания населения.

Степень изученности научной темы. Начиная со времен средневековья, творчество Мир Сайида Али Хамадани было объектом изучения ученых-правоведов, историков, философов, литераторов, представителей различных научных центров.

По мнению известного таджикского исследователя М. Султонзода, о Мир Сайиде Али Хамадани важные сведения оставили его ученики Джафар Бадахши в «Хулосат-уль-манакиб» и Хайдар Бадахши в «Мастурати», или «Манкабат-уль-джавахир». Упоминания об этом мыслителе можно найти также в трудах Абдурахмана Джами, Давлатшахи Самарканди, Султана Хусейна Бойкара, Хондамира, Диды Марин Кашмири, Амида Ахмади Рази, Мухаммада Масуми Ширази, Ризакулихана Хидаята и др. [17, с. 6].

К жизни и деятельности Мир Сайида Али Хамадани большой интерес проявляли и восточные, и западные ученые.

О личной жизни мыслителя, его путешествиях, встречах и вкладе в науку и литературу, об организации и развитии особой научной школы Али Хамадани писали, кроме вышеуказанных учёных, Кази Нуруллохи Шуштари, Саид Хабаши, Мухаммад Дарушукх, Хафиз Кербелай, Мухаммад Али Тебризи, Икбал Лахури, Захируддин Бабур, Сайид Рахим [30, с. 27-28] и др.

В современную эпоху этическим, философским, мистическим, политическим, педагогическим, литературным, политико-правовым концепциям мыслителя немалое внимание уделили философы и правоведы Таджикистана, Афганистана, Пакистана, Индии, Ирана и стран Европы. Их исследования значительно обогатили науку и культуру персидского и таджикского народов.

В трудах вышеупомянутых исследователей в основном рассматриваются жизнь и деятельность, труды, учения и поэмы мыслителя, особенно же то, как он решал общефилософские и правовые проблемы, касающиеся души, духа, бытия и просветления, статуса человека, знания, моральных добродетелей, прав и обязанностей граждан государства, политики и справедливого управления и мн. др.

Если говорить более конкретно, то изучение жизни и деятельности Мир Сайида Али Хамадани в Таджикистане началось в 40-х годах XX столетия, и поначалу этой темой заинтересовались историки, литературоведы, археологи [27; 25; 12; 36; 39; 26].

Среди таджикских исследователей творчества Мир Сайида Али Хамадани видное место занимает Мохирхуджа Султонзода (Султонов), научные работы которого полностью посвящены изучению жизни и творчества мыслителя [37; 33; 34; 32].

Начиная с 1993 г., учеными Республики Таджикистан было опубликовано более шестисот работ (статьи, монографии, тезисы

докладов), в которых анализировались различные аспекты творчества Хамадани. Кроме того, были изданы трактаты мыслителя по различным направлениям науки, которые стали доступны широкой общественности и особенно исследователям его творчества [23; 10; 9; 8; 11].

Следует отметить, что при анализе нравственных, политических, государственно-правовых идей Мир Сайида Али Хамадани автор диссертации обращался к трудам М. Султонзода, Р. Асозода, Ш. Абдуллоева, А.А. Шамолова, Х. Курбонова, А. Мирзоева, Х. Назарова, Ш. Джаббора, Х.Р. Асозода, К.С. Абдурахимова, П.Н. Давлатова, М.М. Каримовой, А. Садыкова [38; 24; 40; 41; 28; 30; 31; 29; 2; 23; 45; 44; 46; 47] и др.

Внимание было уделено также научным работам, посвященным проблемам истории права и государства, особенно истории политико-правовой мысли, развития отдельных сфер и институтов права в период исламского права. При этом акцент был сделан на тех из них, в которых государственно-правовые идеи Мир Сайида Али Хамадани оцениваются с современных позиций. Это монографии, статьи и учебники, авторами которых являются Э.Б. Буризода, М.Н. Давлатов, Ш.Ю. Кенджаев, Ф.Т. Тохиров, А.Ф. Холикзода, Р.Ш. Шарофзода, Ф.М. Шоев, С.М. Кодирзода и др. [7; 6; 3; 4; 5; 46; 10; 1; 14; 16; 18; 19; 22; 21; 20; 50; 49].

Несмотря на большое количество научных исследований, посвященных творчеству Али Хамадани, нельзя не отметить того факта, что в их ряду нет научных работ, непосредственно посвященных анализу государственно-правовых идей мыслителя. Представленная диссертация является первым монографическим научным исследованием на эту тему в области современной таджикской юриспруденции. Автор предполагает, что его работа в определенной степени заполнит значительный пробел в области изучения политико-правовых идей средневекового Востока.

Связь исследования с программами либо научной тематикой. Научная диссертация подготовлена в рамках перспективной программы научно-исследовательских работ кафедры прав человека и сравнительного правоведения юридического факультета Таджикского национального университета – «Теоретические проблемы развития правовой системы Республики Таджикистан в свете глобализационных процессов на 2021-2025 гг.».

ОСНОВНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Цель исследования. Целью исследования являются историко-правовой и общетеоретический анализ государственно-правовых идей Мир Сайида Али Хамадани, а также обоснование научно-правового, образовательного и социально-исторического значения его учения, в том числе и его гуманистических правовых идей.

Задачи исследования. Для достижения поставленной цели необходимо было решить следующие задачи:

- изучить общественно-политические, духовные и культурные условия периода жизни Мир Сайида Али Хамадани с учетом их влияния на формирование государственно-правовых идей мыслителя;
- выявить теоретические основы трудов мыслителя и объяснить государственно-правовые процессы его времени;
- конкретизировать государственно-правовые идеи, их становление и развитие в творчестве Мир Сайида Али Хамадани, рассмотреть его определения государства и власти;
- проанализировать идеи Мир Сайида Али Хамадани о правовом положении царей, министров и чиновников;
- рассмотреть правовое положение подданных в учении Мир Сайида Али Хамадани;
- уточнить понятие, соотношение и роль правовых и нравственных ценностей в учении Мир Сайида Али Хамадани;
- изучить идеи мыслителя о правовом положении членов семьи;
- исследовать правовые учения Мир Сайида Али Хамадани с критических позиций, т. е. выявить их соответствие или противоречие с требованиями современных правовых институтов;
- обосновать значение государственно-правовой доктрины средневековья для развития таджикской юридической науки.

Объект исследования – социально-исторические и культурные условия, в которых протекала научная деятельность Мир Сайида Али Хамадани.

Предмет исследования – государственно-правовые идеи Мир Сайида Али Хамадани.

Этапы, место и период исследования (исторические рамки исследования). Диссертация выполнена на базе кафедры прав человека и сравнительного правоведения юридического факультета

Таджикского национального университета. Исследование научной темы велось в период 2019-2025 г.

Теоретические основы исследования. В своей научной работе автор опирался на труды Мир Сайида Али Хамадани, в которых мыслителем рассматривались различные вопросы государства и права и которые были опубликованы на персидском, арабском, русском и таджикском языках. Это такие трактаты, как «Захират-ул-мулук», «Асрор-н-нукта», «Рисалай ахлийа», «Халл-и мушkil», «Рисалай футувватийа» и др.

Кроме того, для сравнительно-правового анализа и обоснования правовых учений Али Хамадани и его духовного учителя Мухаммада ибн Идриса Шафии диссертант обращался к трудам великих правоведов Абу Ханифы, Нумана ибн Сабита, Малика ибн Ханбалы, сборникам достоверных хадисов, в том числе «Сахих» аль-Бухари, основному источнику исламского права – Корану, а также трактатам Мухаммада Газали, Аттары, Наджмуддина Кубрайи, Махмуда Шабустари, Джалалуддина Руми, Алауддина Симнани, современным научным исследованиям востоковедов, литературоведов, философов, политологов, правоведов и социологов.

С обретением Таджикистаном независимости изучение различных аспектов литературного, политического и культурного наследия Мир Сайида Али Хамадани отечественными исследователями значительно активизировалось. Соответственно, при написании диссертационной работы автор уделил внимание и научным трудам отечественных и зарубежных исследователей, таких как А. Махмадов, А. Курбонов, А.А. Рахмонзода, Х.Р. Асозода, М. Осими, А. Кучарзода, К. Кодиров, М. Ибодов, М. Султонзода, М.М. Каримова, А.А. Шамолов, К.С. Абдурахимов, Ф.Т. Тохиров, Р.Ш. Шарофзода, Ш.Ю. Кенджаев, Э.Б. Буризода, А.Г. Холиқзода, Ф.М. Шоев, М.Н. Давлатов и др.

Методологическими основами исследования послужили общенаучные методы научного анализа: диалектический, исторический, сравнительный, логический, функциональный и системный.

Широко использовались и юридические методы – историко-правовой, формально-нормативный, сравнительно-правовой и др.

Благодаря историко-правовому методу автор смог проанализировать соответствующие теме диссертации идеи и мнения мыслителей средневековья с позиции влияния на них

условий их жизни и творческой деятельности. Формально-нормативный метод применялся при сопоставлении различных научных идей и учений, условий развития и реализации правовых и иных общественных явлений и норм в связи с творчеством мыслителей разных научных направлений и школ.

В процессе изучения произведений Мир Сайида Али Хамадани широко использовались аналитический и логический методы, в том числе анализ, синтез и логический вывод. Использование различных научных методов, особенно сравнительных позволило глубже изучить различные государственные, политические, правовые, моральные, религиозные, эстетические, культурные и другие явления политико-правовой мысли в целом и идеи Али Хамадани в частности.

Эмпирические предпосылки. В качестве источников для диссертационного исследования были использованы произведения Мир Сайида Али Хамадани и другая средневековая литература - философская, историческая, политическая и юридическая. В ходе диссертационного исследования были использованы различные копии «Захират-ул-мулук» и копии других произведений мыслителя, хранящиеся за рубежом и в Таджикистане.

Кроме того, были использованы многие другие источники и труды, написанные и изданные таджикскими и зарубежными учеными о жизни и деятельности Мир Сайида Али Хамадани. Изучались и сравнивались идеи мыслителя с трудами других мыслителей той же школы, последователей и почитателей его творчества по актуальным государственным и правовым вопросам.

Научная новизна исследования. Данная диссертация является одним из первых историко-теоретических и правовых исследований идей Мир Сайида Али Хамадани в области истории учений о праве и государстве. Научная новизна диссертационного исследования подтверждается следующими общими теоретико-методологическими результатами: 1) изучены теоретико-методологические основы государственно-правовых идей мыслителя; 2) государственно-правовые идеи мыслителя исследованы во взаимосвязи с научной и культурной атмосферой Ближнего и Среднего Востока в средние века; 3) обоснована возможность использования некоторых государственно-правовых идей мыслителя в сфере современного правового образования, правового просвещения, повышения правовой культуры,

государственного устройства и правотворческой деятельности; 4) данное исследование обогащает отечественную и зарубежную теоретико-правовую науку в области изучения истории учений о праве и государстве с учетом национального опыта.

Положения, выносимые на защиту. Научная новизна диссертационного исследования подтверждается следующими научными положениями, выносимыми на защиту:

1. Мир Сайид Али Хамадани широко использовал законы логики и методы рационального рассуждения при решении многих правовых вопросов, уделяя при этом особое внимание общечеловеческим ценностям и интересам общества и личности. Он не только укрепил позиции официальной юриспруденции, но и в рамках метода этикетного письма («Насихат-уль-мулк»), который был весьма популярен в средние века на Востоке, обосновал правильное и рациональное направление для толкования правового статуса царей, должностных лиц, правовой природы государственной власти, форм и источников права, сфер, структур и норм права того времени.

2. Мир Сайид Али Хамадани обосновывал возникновение власти прежде всего божественной волей, и, используя политику и этику, он весьма искусно разъяснял вопросы социальной справедливости, честности и законности в форме советов. По его мнению, мировоззрение царей имеет первостепенное значение в процессе формирования власти, а при определении сущности и характера власти значение придается стабильности и устойчивости общества и государства, приоритету справедливости и беспристрастности, терпению и терпимости, правде и честности в государственном управлении, добродетелям мужества, целомудрия, мудрости и т. д. Мыслитель считал, что государственная власть как особая форма политики, этики и права играет в обществе ведущую роль, наряду с другими формами организации власти и управления.

3. Мир Сайид Али Хамадани был суфием, ему присущи уникальная правовая позиция и видение, при этом важнейшую роль он отводил верховенству справедливости в обществе и судах. Отношение мыслителя к справедливости и содействие справедливости связаны с его идеями о правовом статусе правителей и эмиров, королей, министров, секретарей и других должностных лиц. Гарантией социальной справедливости Али Хамадани считает наличие у государственных чиновников, особенно секретарей и советников, чести и совести.

4. Мир Сайид Али Хамадани был сторонником монархии. По его мнению, только справедливый глава государства может спасти людей от угнетения и тирании, только он может урегулировать и организовать жизнь общества. В своих учениях он уделял внимание трем основным столпам общества - подданным, государству и царю, деятельность которых различна, но способствует реализации одной цели - достижению благоденствия общества.

5. Мыслитель признает высокую роль подданных в развитии общества благодаря разнообразию их способностей и талантов. Наличие же подданных обуславливает и наличие царя и управляющего аппарата – государства. Целью установления власти и государства является соблюдение справедливости как требования, предъявляемого к народу и человечеству. Это главное требование «совершенного государства» и развитого человека, которое обеспечивается двумя способами: а) через формирование всеобщего образования, высокого общественного сознания и высокого нравственного воспитания; б) через соблюдение моральных и духовных ценностей.

6. Мир Сайид Али Хамадани был против угнетения и притеснения народа и отвергал авторитарное правление, потому что оно нарушает интересы общества и права и свободы подданных. Мыслитель основывал свою теорию на опыте справедливых царей и достаточно древней идее о «справедливом правлении». Эту теорию Али Хамадани пытался обосновать рациональными методами, используя при этом понятия справедливого и честного правления, строгого соблюдения норм установления государственной власти, добродетели и мудрости, справедливого отношения царя к своим подданным, этики государственных дел и гуманности.

7. Источники правового учения Мир Сайида Али Хамадани можно разделить на следующие группы: а) религиозные (Коран, хадисы Пророка, иджма, иджитхад, фетвы, кийас); б) интеллектуальные (личные мысли и опыт исследователя); в) практические (опыт государственного управления, правовые акты государственной власти, различные договоры между государствами).

8. Одним из важных направлений деятельности Мир Сайида Али Хамадани было комментирование основных источников исламского права. Используя накопленный в этой области опыт, мыслитель уделяет особое внимание подробному разъяснению

норм исламского права, господствовавшего в правовой системе того времени. Правовое толкование в трудах мыслителя осуществляется в связи с деятельностью общественных и государственных структур, с целью совершенствования этой деятельности и обеспечения эффективности реализации норм. Кроме того, мыслитель обосновывает необходимость развития различных отраслей права.

9. Особого внимания заслуживают взгляды Мир Сайида Али Хамадани на право сбора налогов и анализ им видов налогов, доказательство им необходимости соблюдения прав и интересов людей при осуществлении власти в процессе сбора налогов, соблюдения судебной справедливости и администрирования, обеспечения гуманного отношения к членам общества, учета их материально-экономических возможностей в налоговых и фискальных отношениях. Кроме того, мыслитель писал и об ответственности налогоплательщиков. Рассматривая все эти проблемы, Хамадани всегда ставил во главу угла справедливость.

10. В учениях Мир Сайида Али Хамадани на первое место выдвигаются интересы человека, которые разделяются им на личные, политические, экономические, социальные и культурные интересы. По его мнению, индивидуальные привилегии и интересы человека требуют правового регулирования. Причем привилегированными правами в первую очередь должны наделяться женщины и дети.

Теоретическая и практическая значимость исследования заключается в том, что благодаря примененному в нём комплексному анализу государственно-правовых идей Мир Сайида Али Хамадани границы понимания истории, теории права и государства, истории правовой и политической мысли таджикского народа существенно расширяются. Материалы и выводы диссертации могут быть использованы в будущих научных исследованиях и в процессе преподавания таких предметов, как история правовой и политической мысли, история государства и права Таджикистана, философия права, теория государства и права, история государства и права зарубежных стран, проблемы теории государства и права, основы исламского права, история прав человека, права человека, сравнительное правоведение, а также при написании учебников и учебных материалов. Результаты диссертационного исследования могут послужить также повышению культуры молодежи, особенно правовой культуры

населения, самосознания и самосознания народа, осведомленности о национальной истории и культуре и т.д.

Степень достоверности результатов диссертационного исследования определяется тем, что на основе изучения богатого творчества Али Хамадани, автором были написаны научные статьи, доклады, научные рефераты и тезисы, в которых аргументированно обосновывались все основные проблемы работы и выводы по ним.

Достоверность результатов диссертационного исследования подтверждается также объективным изучением рассматриваемой темы, ее обсуждением на нескольких семинарах и конференциях, в кругу специалистов, глубоким анализом государственно-правовых идей Мир Сайида Али Хамадани и сопоставлением их с политико-правовыми идеями других мыслителей таджикского народа, возможностью использования этих результатов в будущих философских, этико-правовых и политических исследованиях отечественных и зарубежных учёных.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности. Тема и содержание диссертации соответствуют паспорту научной специальности 12.00.01 – Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве, утверждённому Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан.

Личный вклад соискателя ученой степени подтверждается научной новизной научного исследования, научными положениями, вынесенными на защиту, выводами и практическими рекомендациями автора, научными статьями, опубликованными в научных журналах, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан и других изданиях, а также докладами автора на международных и республиканских научно-практических конференциях и семинарах.

Апробация и применение результатов диссертации. Диссертация подготовлена на кафедре прав человека и сравнительного правоведения юридического факультета Таджикского национального университета и неоднократно обсуждалась на заседаниях кафедры. Основные положения исследования были представлены в виде докладов на следующих республиканских и международных конференциях:

А) Международные:

– Правовой статус субъекта в учении Мир Сайида Али Хамадани // Международная научно-практическая конференция на

тему «Права человека: вчера и сегодня», посвященная празднованию дня принятия Всеобщей декларации прав человека (9 декабря 2022 г.). – Душанбе, 2022.

– Государство и право в трудах Мир Сайида Али Хамадани // Международная научно-практическая конференция «Таджики в зеркале истории», посвященная 115-летию академика Бободжона Гафурова (27 октября 2023 г.).– Душанбе, 2023 -Ч. I. (право, экономика).

– Взгляды Мир Сайида Али Хамадани на правовой статус царей, министров и чиновников // Международная научно-теоретическая конференция на тему: «Теоретические вопросы формирования культуры прав человека в Таджикистане» (5 декабря 2023 г.). – Душанбе, 2023.

– Краткий обзор правового учения Мир Сайида Али Хамадани о власти. Права человека: теоретические и практические вопросы // Международная научно-теоретическая конференция, посвященная Международному дню прав человека, 30-летию принятия Конституции Республики Таджикистан и объявлению 2014 г. «Годом правового просвещения» (6 декабря 2024 г.). – Душанбе, 2024.

– Государственно-правовые взгляды Мир Сайида Али Хамадани // Международная научно-практическая конференция. XV Ломоносовские чтения «Кооперация науки и национально ориентированных стратегий: цифровая модернизация и инновационное развитие» (22-23 апреля 2025 г.).– Душанбе, 2025 - Ч. II. Гуманитарные науки.

Б) Республиканские:

– Роль государства и права в творчестве Мир Сайида Али Хамадани // Республиканская научно-практическая конференция, посвященная изучению прав человека (7 декабря 2020 г.). – Душанбе, 2020.

– Отражение проблем государства и права в творчестве Мир Сайида Али Хамадани // Республиканская научно-практическая конференция, посвященная «Годам развития села, туризма и народных ремесел в Республике Таджикистан на 2019-2021 годы». – Душанбе, 2021.

– Взаимодействие нравственности и права // Республиканская научно-практическая конференция на тему: «Роль Годов развития села, туризма и народных промыслов в укреплении и развитии важнейших отраслей национальной экономики». – Душанбе, 2021.

– Роль правовых и нравственных ценностей в учении Мир Сайида Али Хамадани // Республиканская научно-практическая конференция на тему: «Конституция как фактор стабильности государства» (25 октября 2024 г.). – Душанбе, 2024.

– Краткий обзор правового учения Мир Сайида Али Хамадани // Республиканская научно-теоретическая конференция на тему: «Роль Лидера нации в расширении правового просвещения в обществе», посвященная «Году правового просвещения» (Душанбе, 8 июня 2024 г.). – Душанбе, 2025.

Публикации по теме диссертации. По теме диссертации соискателем опубликовано 15 научных статей, в том числе 5 в рецензируемых журналах, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан, и 10 статей в других изданиях.

Структура и объём диссертации. Диссертация состоит из списка сокращений и (или) условных обозначений, введения, трех глав, включающих восемь параграфов, заключения, рекомендаций по практическому использованию результатов исследования, списка использованной литературы, списка научных трудов соискателя ученой степени. Общий объем диссертации составляет 190 страниц.

ОСНОВНЫЕ ЧАСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ (КРАТКОЕ ИЗЛОЖЕНИЕ)

Во введении диссертации обосновываются актуальность исследуемой темы, степень ее изученности и разработанности, конкретизируются предмет, объект, методы, цели и задачи диссертационного исследования, представлены его методологические основы, научная новизна и научные положения, выносимые на защиту, говорится о теоретической и практической значимости работы, о полученных результатах, структуре и объеме диссертации.

Первая глава диссертации называется **«Исторические условия формирования и развития государственно-правовой мысли Мир Сайида Али Хамадани»**, и состоит она из двух параграфов.

Первом параграфе первой главы называется – **«Время жизни и быт Мир Сайида Али Хамадани»**, и в ней рассматриваются исторические условия жизни и деятельности мыслителя, уровень

культуры этого времени, экономическое и социальное положение населения и государства в XIV в.

Отмечается, что в результате многочисленных войн и нашествий, обрушившихся на землю таджиков при жизни мыслителя, многие города и селения были разграблены и разрушены, сотни научных и культурных учреждений, такие, как медресе, библиотеки и культурные памятники, были уничтожены. Ученые и писатели, философы и богословы были убиты или подвергнуты преследованиям. Всё это привело к упадку науки, культуры, таджикской цивилизации в целом.

Ситуация в Хорасане и Мавераннахре была схожа с другими регионами Ирана, включая города Шираз, Исфахан и Хамадан, где родился и вырос Али Хамадани. Конкуренция науки с религией, фанатизм, гнет и тирания правителей крайне осложняли жизнь и творческую деятельность ученых всех отраслей знания и философов, и правоведов, и литераторов, и представителей медицины и точных наук. Поскольку религиозная мысль в рассматриваемый период была доминирующей, постольку и философия, и право, и литература также приобрели религиозный характер. Однако и в научной среде, и в литературной ещё были такие личности, которые смогли противостоять господствующим мнениям, и во многих случаях это становилось главной причиной их преследований и насилия в отношении их семей и близких.

Тяжелые условия жизни и деятельности Хамадани заставили его обратиться в своих учениях к вопросам, имеющим реальное значение для стабильности общества и единства народа. По существу, им выдвигались идеи, касающиеся создания гармонии в обществе, обеспечения правопорядка, взаимного уважения между гражданами, укрепления государственного управления, эффективного выполнения чиновниками соответствующих задач, повышения роли науки и образования, обеспечения порядка и согласия в семье как неотъемлемой части общества и мн. др. Именно эти тяжелые условия побудили Мир Сайида Али Хамадани и других мыслителей его времени обратиться в своих учениях к гуманитарным вопросам, к правовому и социальному воспитанию человека как части процесса воспитания полноценной личности. Согласно Хамадани, достижение полного счастья невозможно без благополучия в жизни, довольства во всем, без воспитания полноценной личности, широкого культурного и социального просвещения людей и общества с учетом осознания ими

необходимого соблюдения нравственно-духовных и социально-правовых норм и ценностей. Из вышеизложенного следует, что правовое и нравственно-духовное воспитание -это единый, глубоко созидательный процесс.

Во втором параграфе – **«Жизнь и творческая деятельность Мир Сайида Али Хамадани»** автор отмечает, что мыслитель учился у великих мудрецов и ученых своего времени, и благодаря им и их руководству он тоже заслужил честь быть весьма почитаемым учителем, способным к руководству своими почитателями и последователями. Время жизни и творческой деятельности Али Хамадани можно разделить на три периода. Первый период с 714 по 723 г. х. (1314-1323 г. н. э.) это время обучения и воспитания мыслителя. За этот период он освоил основные знания своего времени.

Второй период охватывает 733-753 гг. это время путешествий мыслителя по миру. По его словам, он побывал в Хиджазе, Риме, Шаме (Сирия), Ираке, Иране, Балхе, Мавераннахре, Индии, Пакистане, Туркестане, Китае и на Цейлоне. С одной стороны, эти путешествия были добровольными, с целью изучения обычаев и традиций, знакомства с выдающимися личностями эпохи, приобретения знаний в разных регионах мира. С другой же стороны, перемещения мыслителя были связаны с беспорядками в месте его проживания.

Третий период жизни и творчества Мир Сайида Али Хамадани охватывает 753-786 гг. х. (1353-1384 гг. н. э.), и он считается самым важным и продуктивным периодом в его жизнедеятельности. В процессе путешествий по миру он пропагандировал и продвигал суфизм. Проживая в различных регионах, он основывал духовные центры, в которых занимался обучением студентов, организовывал и развивал свою собственную научную школу и по сути распространял свои идеи.

Мир Сайид Али Хамадани оставил после себя много интересных и ценных трудов, в которых рассматриваются вопросы онтологии, познания мира и человека, прав и интересов человека, становления и развития человеческого общества и формирования государственности, методов осуществления власти и т. п. В целом перу Али Хамадани принадлежит около 200 работ. Его труды это в основном небольшие трактаты, написанные на персидском языке и лишь незначительная их часть – на арабском.

Вторая глава исследования – **«Мысли Мир Сайида Али Хамадани о концепции и основах государственности»** состоит из трех параграфов. В ней анализируются вопросы, связанные с концепцией мыслителя о государстве и власти, с его идеями о правовом статусе правителей, министров и чиновников, правовом статусе подданных: представлены выводы, предложения и рекомендации автора по их теоретическому и практическому применению.

В первом параграфе – **«Концепция государства и власти в учении Мир Сайида Али Хамадани»** диссертант рассматривает идеи мыслителя о политике и государстве и отмечает, что Али Хамадани, несмотря на то, что был приверженцем суфизма, не отрекался полностью от мира и занимался решением важных государственных и социальных вопросов. Пятую главу своего труда «Захират-уль-мулюк», которая называется «О правилах суверенитета, провинции и империи, праве народа, условиях правления, опасности его осуществления и необходимости справедливости и благожелательности», мыслитель непосредственно посвятил обоснованию природы государства, государственной власти и анализу механизма ее формирования. В этом трактате обсуждаются различные аспекты государственной власти, механизмы и способы ее формирования, сущность и виды политической власти.

Рассуждая об общих положительных и отрицательных сторонах власти, он подчеркивает, что власть необходима и полезна для общества и человека, но в то же время она может зародить в царе такие качества, как эгоизм и индивидуализм, высокомерие и гордыня, эгоцентризм и вещизм, страсть к различным чувственным удовольствиям и т. д., которые нивкоим образом не способствуют нормальному функционированию власти и государства. Али Хамадани считал, что правителю необходимо как можно скорее освободиться от этих качеств, очищаться он них.

Взгляды мыслителя носили гуманистический характер, он призывал государственных деятелей, сильных мира сего, чиновников, особенно правоведов уважать права граждан, защищать и оберегать государственную безопасность. В своих трудах Хамадани изложил свое мнение об основных правах граждан, разъяснил теоретические и практические проблемы государственной деятельности, которые вполне соотносятся с

современными вопросами теории государства и права, конституционного права, административного и уголовного права.

В своих трактатах он даёт своё определение понятия государства, обосновывает признаки и типы этого института. В целом он рассматривает государство как нечто необходимое и неизбежное в процессе формирования государственности и реализации власти султана. При этом он обычно связывает государство с владиками и султанами, в руках которых находилась вся религиозная, светская и судебная власть. При объяснении этих вопросов мыслитель опирается на нормы Корана и Сунны, постоянно подчеркивая, что источником всякой власти является Бог, а главной целью власти должно быть служение подданным, т.е. народу.

Как и другие мыслители того времени, Али Хамадани был сторонником монархического государства. Необходимость последнего он видел в следующем: только глава государства может спасти от гнета и тирании и общество, и каждого его члена, урегулировать и организовать жизнь своих граждан. Добиться же этого мог только справедливый царь. Рассуждая о политических и социальных проблемах своего времени, он сосредоточился на трех основных столпах общества – подданных, государстве и правителя. По его мнению, человеческое общество зиждется именно на этих столпах, причем у подданных, государства и правителя свои функции, которые весьма различны и многообразны. В первую очередь он особенно большое внимание уделял подданным, которые играют решающую роль в развитии общества.

Под этим Али Хамадани подразумевал, что при создании государства важнейшее значение имеет процесс формирования его фундамента. Сама же государственная власть должна функционировать на основе норм и принципе справедливости, которые всегда были востребованы народом. Это главное требование «совершенного государства» и развитого человека, и оно может быть достигнуто двумя способами: а) посредством всеобщего образования, высокого общественного сознания и высокого морального воспитания; б) путем соблюдения моральных и духовных ценностей. Эти два пути ведут человечество и государственную власть к «тахзиб» и очищению, основу которого составляют чистые намерения и действия без корысти, что относится и к правителям, и правящим классам, и чиновникам. Действия всех этих лиц должны быть честными, и справедливыми.

Во втором параграфе – **«Взгляды Мир Сайида Али Хамадани на правовое положение королей, министров и чиновников»** излагаются интересные идеи мыслителя о полномочиях султана, о его действиях и правилах его поведения, соблюдение которых должно способствовать выполнению возложенной на него миссии. Например, он подчеркивает, что условием правильного действия человека, в том числе правителей, являются знания в сочетании с практикой. Он отмечает, что султан может поступать хорошо, доброжелательно и справедливо, если он сам верит в справедливость и силу добра. Нельзя не отметить того, что решение проблем мыслителем всегда базируется на научных обоснованиях и эмпирическом опыте. Мыслитель пишет, что султан может правильно и эффективно исполнять свои обязанности, основываясь на соблюдении и реализации следующих правил и использовании следующих методов: во-первых, хотя глава государства и является султаном, и все интересы государства и средства к жизни находятся в его руках, но прежде всего он сам является одним из «подданных», является человеком, и поэтому он должен считать себя равным в своих отношениях с народом, как все равны перед Богом. Надо любить народ, и то, что любишь ты приемлемо и для других, и то, что не принимаешь ты, и для других неприемлемо.

Мир Сайид Али Хамадани, вопреки официальному убеждению своего времени, не считает всех правителей и халифов тенью Бога на Земле. По его мнению, те правители, которые отклоняются от пути справедливости и доброты, не проявляют милосердия к слугам истины и подчиняются собственным желаниям и прихотям, являются врагами Бога и Его Посланника. Хамадани подчеркивает, что все члены общества и лидер государства должны иметь равные права, должны вместе переносить тяготы жизни и вместе стремиться к благоденствию общества. Султан должен быть полезен народу как лидер и руководитель. Только в этом случае народ последует за султаном и будет стремиться к прогрессу государства, подчиненного верховенству закона.

Мир Сайид Али Хамадани считает закон и мораль главной основой успеха султана, министров и чиновников. Он предлагает рассматривать и реализовывать правовые, моральные и политические вопросы в рамках трех наук – юриспруденции, морали и политики. Поэтому он рассматривает личности султана и

других государственных чиновников в первую очередь как знатоков и исполнителей правовых и моральных норм, и призывает их к реализации моральной политики.

Мыслитель видит обязанности султана, министров и чиновников в обеспечении и удовлетворении нужд народа. Например, он считает «... удовлетворение нужд мусульман лучшей формой послушания». Следуя Сунне Пророка, он отмечает, что «... угождение сердцу верующего равносильно послушанию всем богам и людям. Поэтому условием правления мусульманского царя является постоянное ожидание им нужд нуждающихся, и когда он знает, что мусульманин ждет и нуждается у дверей его дома, он не должен заниматься никаким поклонением, пока его нужды не будут удовлетворены, и недопустимо пренебрегать нуждами мусульман ради собственного удовольствия». По мнению Хамадани, если человек будет поступать таким образом, то он сможет стать и справедливым и мудрым царем, и мудрым министром, и справедливым правителем.

Он подчеркивает, что султан и подданные не должны обманывать друг друга. Преданность, которую народ выражает главе государства, должна исходить не из страха, а из любви, которая доказывает реально хорошее отношение к государственному деятелю. Согласно мыслителю, глава государства должен соблюдать правила и положения закона. При этом принятие какого либо решения должно обеспечиваться верховенством закона, оно должно быть справедливым и беспристрастным. Провитель не должен поддаваться влиянию удовольствия или неудовольствия людей от его действий, а если он будет склонен любить и благоволить к какой-то группе при принятии решения, то рано или поздно его действия вызовут хаос в обществе. Султан должен в своих действиях не выходить за рамки закона и справедливости и не отказываться от согласия с ним народа ради его согласия. Из этого следует, что основополагающим стандартом и определенным пределом в деятельности королей, министров и чиновников должна быть правовая справедливость.

По словам Али Хамадани, султан должен считать правительство и королевство священными и использовать их не для личной или групповой выгоды, а как средство счастья и хорошей репутации для себя и своего народа. Он отмечает, что «султан должен знать об опасностях, грозящих правительству и провинции, и о том, что положение империи и правительства является

инструментом, с помощью которого можно достичь как счастья и доброй репутации в будущей жизни, так и печали, позора и вечных страданий. Большинство царей и правителей мира относятся к тому типу (людей), которые гордятся государством, обреченным на смерть, и испортили свою религию, следуя желаниям души, и отдали веру ветру ради чести. Поэтому сегодня, когда в его руках бразды выбора, он должен стремиться не делать светское государство семенем страдания в будущей жизни и считать процветание способом вознаграждения и добычей на пути добродетели. И известно, что каждый день, когда справедливость справедливого правителя уравнивается послушанием всего народа, они становятся равными. Так пусть же он стремится не лишать себя этого счастья».

В связи с вышесказанным, следует отметить, что сохранение государства, его защита и правильное правление таят в себе большую опасность. Поэтому мыслитель требует от государственных деятелей проявлять милосердие к народу и быть справедливыми, избегать притеснений и быть верными народу и своему слову. Для достижения вечного счастья главным должно быть совершение добра, так как добро есть мир и основа счастья. В противном случае, «жалобы и клевета» и «вечная обида» будут вечными спутниками такого султана. По мнению Мир Сайида Али Хамадани, «... справедливый царь должен обладать такими человеческими качествами, как кротость, терпение, вдумчивость, набожность и патриотизм. А если будет наоборот, то сам царь станет причиной пролития невинной крови и возникновения и распространения в стране коррупции, позора и смуты».

В третьем параграфе – **«Правовое положение субъектов в учении Мир Сайида Али Хамадани»** автор пишет о том, что мыслитель уделял серьезное внимание проблемам развития и совершенствования правового сознания, правового воспитания, правового понимания (восприятия), ликвидации «правового невежества» (правового нигилизма) у членов общества.

Из его учения о правах подданных вообще и их двадцати правах перед главой государства видно, что он является сторонником социальной и судебной справедливости. Объясняя эти двадцать «прав», мыслитель сводит все свои рассуждения о социальной справедливости к справедливости царя, объективности судебной власти и беспристрастному отношению исполнительной власти к своим подданным. Доказывая необходимость

использования моральных добродетелей ради социального мира и обеспечения личной безопасности, Али Хамадани, опираясь на хадисы, призывает подданных к смирению, к отказу от «высокомерия» и «надменности», «гордыни» и т. д., которые негативно сказываются на единстве и сплоченности уммы, настраивая подданных друг против друга и приводя к краху и параличу правовой системы.

Мир Сайид Али Хамадани одним из основных направлений идеологии своего времени считал гуманизм, под которым он подразумевал, кроме всего прочего, прощение взаимных грехов и всепрощение. Между тем ради всеобщей безопасности и торжества справедливости он призывал государственных лидеров, должностных лиц соответствующих структур и институтов воздержаться от прощения друг друга.

По сути, об интересах человека и их защите мыслитель писал во всех своих трактатах. Понятие “интересы человека” он трактовал как ценности, к которым исламское общество и человек должны стремиться постоянно. При этом он классифицировал интересы человека на несколько типов: личные, политические, экономические, социальные, культурные, религиозные и др.

Али Хамадани уделял большое внимание и вопросам, связанным с безопасностью личности, охраной имущества и неприкосновенностью его жилища. Так, он считал, что «... из-за принуждения правительства не следует посещать мусульманские святые места и не следует входить в дома и магазины без разрешения. Если же разрешение получено, то входите, в противном случае возвращайтесь и не обижайтесь».

Пытался решить он и актуальные для его времени социально общественные вопросы. Понятие общества он специально не анализировал, но указывал, что между обществом и природой существуют различия. Али Хамадани писал, что между человеком и животным есть общность, но в основных характеристиках они значительно различаются. По мнению мыслителя, эта разница проявляется в разуме, речи и любви. Мир Сайид Али Хамадани считал, что врожденные и приобретенные различия, природное разнообразие людей являются одними из главных факторов возникновения общества, государства и установления определенного общественного строя. Далее он рассматривает биологические и моральные факторы, которые оказывают влияние на решение государственных и общественных вопросов. Например,

возникновению государства способствовали, согласно Хамадани естественные факторы.

В повседневной жизни мусульмане, с точки зрения мыслителя, всегда должны придерживаться правды и верности. Он подчеркивал, что «каждый мусульманин, который что-то обещает, должен выполнить это обещание, и, конечно, недопустимо идти против него». Али Хамадани писал о необходимости защиты прав «слабых подданных», «непричинении им вреда», снижении для них угроз со стороны других людей, прощении ошибок. В целом он предлагал вообще идти на уступки «слабым» подданным по многим вопросам. В рамках требований существующих в его время норм мыслитель настаивал на том, чтобы права «угнетенных» обязательно соблюдались, а «пенсии сирот» своевременно реализовывались властями, соседями и родственниками.

В третьей главе диссертации – **«Правовое учение Мир Сайида Али Хамадани»** дается краткий обзор правового учения мыслителя, рассматриваются его взгляды на правовые и нравственные ценности, их соотношение и роль в правовом регулировании различных отношений, на правовой статус членов семьи, вопросы, связанные с наследованием, и т.д.

В первом параграфе – **«Краткий обзор правового учения Мир Сайида Али Хамадани»** автор выявляет истоки правового учения мыслителя, рассматривает взаимозависимость социальных и правовых норм в регулировании правовых отношений, о которой писал Хамадани. Особое внимание уделяется тому, как мыслитель обосновывал свое мнение о признании человека высшей ценностью. Диссертант анализирует также предлагаемые Хамадани способы надлежащего регулирования общественных и правовых отношений.

Али Хамадани обратился к правовым проблемам своего времени и объединил три практические науки своего времени – право (фикх), этику и политику в одну научную систему. Источником и основой возникновения права мыслитель считал требования реальной жизни. Поэтому главными факторами формирования его мировоззрения и учения о государстве и государственности, праве и правотворчестве были условия жизни и деятельности мыслителя, т. е. реалии того времени. При этом справедливости, как уже отмечалось, во всех процессах отводилось приоритетное место.

По мнению Али Хамадани, добродетель справедливости должна выражаться в принятых и признанных нормах права, в заслугах султана и имама, в человеческих стремлениях, социальной ответственности каждого отдельного человека. Справедливость требует, чтобы люди соблюдали все права по отношению друг к другу. Смысл же социальной справедливости заключается в такой справедливости, которая должна соблюдаться в законе общества и которую уважает всё общество от султана и имама до каждого отдельного человека. Все мысли Хамадани вращаются вокруг совершенствования правовой системы и возрождения нравственных ценностей через совершенствование сущности султана, его характера посредством разума и веры. Он считал, что в жизни нужно занимать активную позицию, писал о средствах ее формирования, доказывал высокий статус разума и веры, с помощью которых и государство, и право, и общество смогут развиваться в правильном направлении.

В его трактате «Захират-уль-мулк» представлен свод идеальных методов и законов поведения и действий в вопросах права и государственного управления, исполнения государственных обязанностей, приобретения соответствующих качеств и добродетелей султаном как реальным лидером государства. Он описал правовую и общественную жизнь своего времени и дал конкретные сведения о системе власти и государственном руководстве в XIV в.

Мир Сайид Али Хамадани придавал большое значение и другим общественным сферам отношений, и предлагал интересные идеи по решению многих существующих в них проблем. Так, основой формирования и развития человеческого общества он считал семью, и поэтому вопросы правового регулирования семейных отношений в его трудах находят достаточно чёткое обоснование. Семья в рамках своих правовых и социальных функций является первым институтом, в котором воспитываются дети. Именно в семье из поколения в поколение, через обычаи, традиции, духовно-нравственные и национальные ценности происходит передача традиционной информации от родителей детям. Это способствует единению, взаимоподдержке членов семьи, взаимопомощи, укрепляет в человеке чувство родства и др.

В средние века на Ближнем и Среднем Востоке четыре основных сферы семейной жизни – деторождение, воспитание и образование, ведение домашнего хозяйства, общественные

отношения (единство уммы) и в целом всё «хозяйственное устройство», осуществлялись в рамках требований шариата. Али Хамадани попытался выразить свое мнение по этим вопросам, используя греческие и доисламские источники. Такой подход поддерживали и другие средневековые мыслители в области исламского права.

Али Хамадани рассматривает семью как древний и важнейший социальный институт, создание её он считает необходимым, и его рассуждения по этому поводу по сей день сохраняют актуальность. Первое место он отводит основателям семьи – мужчине и женщине, они – основа семейных дел, и поэтому они являются ответственными за всё, что происходит в семье, особенно за заботу о детях. При этом между мужчиной и женщиной должно сохраняться уважение, они должны блюсти честь семьи. Он обязывает мужчин брать на себя руководящие обязанности в семейных делах, что обусловлено культурными традициями и традиционной семейной системой.

В своей правовой доктрине, которая базируется на предписаниях шариата, мыслитель пытается аргументировать дозволенные (халяль), запретные (харам) и запрещенные (макрух) действия. Он подробно пишет о дозволенных и запрещенных действиях; даёт предписания о совершении дозволенных действий и прекращении запрещенных действий; о приемлемых и запрещенных половых отношениях; о послушании и избегании греха; об обязанностях каждого человека. Мыслитель главным образом настаивал на том, что каждый мусульманин, как законопослушный человек, должен четко придерживаться в своей жизни требований законодателя (права) и соблюдать нормы мусульманского права.

В результате изучения правовых норм шариата, Али Хамадани разработал новые правовые нормы, которые в свою очередь обогатили нормы мусульманского права. В то же время он также высказал некоторые свои мысли о правах всех граждан, «народа ислама» и соблюдении ими шариата и этикета закята.

Во втором параграфе – **«Понятие, соотношение и роль правовых и нравственных ценностей в учении Мир Сайида Али Хамадани»** рассматриваются воззрения взгляды мыслителя на вопросы государственного управления, политики, правопорядка, правового и нравственного воспитания, решаемые им в трудах «Захират-уль-мулук», «Даво-уль-кулуб», «Минхадж-уль-арифин»,

«Чихиласор», «Одаб-уль-машоих» и др. В этих произведениях анализируются, кроме правовых и государственных систем, философские и теологические вопросы, методы справедливого управления, система правосудия, которая, согласно Хамадани, должна основываться на уважении человека и верховенстве прав гражданина государства, говорится о формировании позитивной правовой системы. Всем этим аспектам автор диссертации уделяет должное внимание.

Следует отметить, что Мир Сайид Али Хамадани писал о взаимосвязи права, политики и этики, оценивая действительность эпохи, не как специалист по юриспруденции и праву, а как мыслитель. Именно связь этих трех наук составляла главную основу, фундамент трудов мыслителя, что выражалось в сближении форм восприятия правовой, нравственной и политической культуры.

Мир Сайид Али Хамадани размышлял над рядом политических, социальных, экономических и нравственных проблем и явлений, связанных с регулированием правовых отношений в обществе. Его подход к анализу проблем права во взаимосвязи с политикой и этикой можно считать основополагающей и неотделимой частью всей системы юридической науки – как прошлой, так и современной. В истории политико-правовых учений таджикскими мыслителями правовая система анализировалась в тесной взаимосвязи с религией, политикой, правом и государством. Этот метод использовался с древнейших времен, и это можно увидеть на примере десятков трудов восточных ученых правоведов. Именно на этой основе средневековые таджикские мыслители разрабатывали свои концепции о сущности прав и интересов человека, обращаясь к таким наукам, как философия, правоведение, политика и этика, с позиций рациональности. Можно сказать, что этика, политика и религия как основа права никогда не покидали его и по сути по сей день остаются неотделимой частью правовой нормативной системы.

Мир Сайид Али Хамадани приводит наглядные исторические примеры, касающиеся различных систем и структур государства и власти, имевших место в прошлом. Он пытался разъяснить членам общества различные аспекты прав человека, социальной справедливости, справедливости руководства, судебной справедливости и других правовых и моральных отношений.

Ссылаясь на правоведов прошлых веков, он объяснял право как науку добра и справедливости, о способах же различения добра и зла он писал почти во всех своих трудах.

В учении Мир Сайида Али Хамадани слово право используется в нескольких смыслах – как собственно право, как моральное право, как политическое и как обычное право. По его мнению, только тогда, когда право, мораль и политика объединяются, возникает общая концепция права в полном средневековом понимании. Такой подход Али Хамадани свидетельствует о том, что право он рассматривал как очень широкое понятие, охватывающее практическую жизнь общества, законность государства, определенные действия людей, свободу таких действий и т. д.

Основой права мыслитель считал нравственность. Например, в разделе «Мухтасиб» он писал о необходимости реализации основных столпов нравственности в пределах силы действия человека, а малолетних детей, умалишенных и беспомощных людей он считал освобожденными от ответственности перед законом. При этом он подчеркивал, что люди знания должны сообщать царям и эмирам о грехах и моральном разложении общества и государства. В своём учении Али Хамадани стремился показать, что облик и характер человека нуждаются в гармонизации, сам же человек должен соблюдать нравственность и порядочность, и этот процесс реализуется в рамках общего закона (шаръ) и требований законодателя (шоръ), выраженных в этом законе. Если человек добьется того, чтобы его образ, характер и намерения стали добрыми и благородными, то он больше не будет нуждаться в советах, контроле и порицании. Мир Сайид Али Хамадани отмечает, что для того, чтобы достичь этого уровня, человек, а особенно правители и цари должны прежде всего достичь благочестия, которое удержит его от греха; терпения, которое станет щитом против гнева невежд, доброго нрава, с которым он будет жить среди людей.

Третий параграф третьей главы называется **«Взгляды Мир Сайида Али Хамадани на правовое положение членов семьи»**. В нем рассматриваются взгляды мыслителя на место семьи в обществе, на права и обязанности жены, мужа, родителей и детей, а также на отношения, связанные с регулированием и порядком традиционной семейной жизни.

В регулировании брачно-семейных отношений религиозные и моральные нормы, исламские принципы и догмы, мировоззрение народные традиции и обычаи всегда были неразрывно связаны. В своих трудах Мир Сайид Али Хамадани разъяснял содержание мусульманского права в области семьи, ее членов, брака, писал о месте и статусе семьи в исламском обществе, опираясь на достоверные греческие источники, переведенные на сирийский и среднеперсидский языки, а также на труды и сочинения персидских, таджикских и арабских мыслителей. Он уделял особое внимание в своей «практической мудрости» анализу проблем, так или иначе связанных с семьей как важной составляющей общества.

Мир Сайид Али Хамадани в своих работах представил определение понятия «семья», обосновал права и привилегии ее членов, писал об уважении к родителям, взаимоотношениях между супругами и их влиянии на обстановку в семье, о воспитании детей и их правах и обязанностях. Большое внимание он уделил также разъяснению имущественных отношений между членами семьи, права наследования и других связанных с этим вопросов.

В «Захират-уль-мулук» «практическая мудрость», «нравственность», «жилищная политика» и «мирская политика» составляют основные разделы, охватывающие многие вопросы гражданского права. Из анализа вышеперечисленных вопросов следует, что в правовом учении мыслителя человеческая деятельность регулируется в рамках действующих законов его эпохи посредством трех основных социальных институтов — нравственности, юриспруденции и политики, которые оказывают влияние на другие социальные институты, такие как наука, культура, экономика, здравоохранение, безопасность, внешняя политика и т. д.

Али Хамадани, следуя Платону, стремился реализовать теорию «идеального гражданина» в исламском обществе именно на примере семьи. Вслед же за Аристотелем, великим учеником Платона, он связывает семью с моралью и через мораль с правом и политикой. Он отмечал, что в греческой культуре понятия «домашняя политика», «домашнее управление» или «ведение домашнего хозяйства» соответствуют понятию «экономика» (от слов «ekos» — «дом» и «nomos» — «закон») и что они неразрывно связаны между собой.

Али Хамадани выступал за то, чтобы права и свободы членов семьи были полными и чтобы для всех членов обеспечивалась

равная ответственность, потому что это может оказать положительное влияние на сохранение семьи, ее укрепление, обеспечение ее социальной и экономической безопасности, а через безопасность семьи обеспечение безопасности общества. Для каждого человека семья это убежище, место, где все ее члены полагаются друг на друга в удовлетворении своих потребностей.

По мнению Али Хамадани, семья представляет собой сложную структуру, союз, подразумевающий супружеские и кровные отношения, и каждый из ее членов несет ответственность за выполнение своих обязанностей. Структура семьи состоит из родителей, мужа и жены, детей, братьев и сестер, предполагает наличие финансовых отношений и слуг (рабов), что ещё раз свидетельствует, что семья является основополагающим институтом общества. Согласно мыслителю, глава дома несет ответственность за семью, а также за свою жену и детей, а жена несет ответственность за дом и детей своего мужа. Каждый из них несет ответственность за содержание своих подданных. Мир Сайид Али Хамадани определил правовой статус каждого члена семьи в рамках положений шариата, моральных норм, национальных обычаев и традиций.

Мир Сайид Али Хамадани попытался ясно объяснить суть брака и семьи в жизни человека. Мыслитель считает родителей ответственными за подготовку молодых людей к семейной жизни. Для того чтобы соблюдать «право брака», знать и выполнять его требования, по Али Хамадани, необходимо наличие семи критериев. Это - общение, политика, усердие, пенсия, образование, доля и дисциплина. Мыслитель также высказал интересные мысли об уважении к женщинам, их роли в семье, отношениях между мужчинами и женщинами, их взаимных обязанностях и воспитании женщин. Актуальность его рассуждений по этим вопросам сохраняется по сей день.

По его мнению, семейная среда предоставляет хорошие возможности для рождения и воспитания детей, их правильного образования, для приобретения ими знаний, просвещения, понимания общественной жизни и семейного быта. Продолжение семейного рода, его нравственное и психологическое воспитание, экономическое и материальное обеспечение считаются одной из главных социальных задач семьи.

Мир Сайид Али Хамадани наряду с изучением правового положения членов семьи размышлял также о правах и

обязанностях, правовом и социальном статусе семейного слуги. Как известно из истории Востока, в семейном строе и укладе всех народов вообще и таджикского народа в частности, особенно в семьях знати, было принято поручать своих детей воспитанию нянькам, воспитателям, известным, профессиональным и знающим учителям. Согласно Али Хамадани, в семейных обычаях разных народов статус и место слуги, который часто жил вместе с другими членами семьи, определялись весьма конкретно и права их, безусловно, защищались государственными актами.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В результате исследования диссертационной темы автор пришёл к следующим выводам:

1. В трактатах Мир Сайида Али Хамадани изложены идеи о необходимости соблюдения стабильности и обеспечения правопорядка в стране, укрепления государственного управления и эффективного выполнения задач в этой сфере, регулирования взаимоотношений между членами общества, о роли и месте науки и образования в прогрессе общества. Важное значение он также придавал соблюдению норм семейного права посредством взаимного уважения между всеми членами семьи, воспитания детей. Эти идеи не утратили своей ценности в государственно-правовой жизни и сегодня [9-А, 12-А].

2. В трудах Мир Сайида Али Хамадани центральное место занимают его идеи о правовом и социальном воспитании человека как части воспитания целостной личности, которое подразумевает широкое культурное и социальное воспитание с учетом нравственно-духовных и социально-правовых норм и ценностей. Идея единства правового и нравственно-духовного воспитания активно разрабатывалась на всех этапах развития государственно-правовой мысли. Эта идея не утратила своей актуальности и в сегодняшней жизни. Непосредственное отражение нравственных норм и ценностей в законодательстве Республики Таджикистан, обязанность государственных служащих неукоснительно соблюдать нормы этики государственной службы, принятие кодексов этики в судебных и других правоохранительных органах подтверждают сказанное. Поэтому идеи Мир Сайида Али Хамадани имеют вполне современное научное и воспитательное значение [3-А].

3. Стержнем учения Мир Сайида Али Хамадани является тезис о необходимости защиты прав и интересов человека. Защита прав человека это одна из важных положений в социально-культурной концепции мыслителя, подразумевающее защиту социальных и политических интересов каждого человека в обществе, воспитание подрастающего поколения в духе патриотизма, изучение наук и профессий, защиту семьи и обеспечение равноправия её членов [1-А, 10-А].

4. В основе политико-государственных идей Мир Сайида Али Хамадани лежит понятие справедливого управления государством, соблюдение справедливости при принятии решений и осуществлении власти. Для достижения этого цари и правители должны обладать благородной и добродетельной моралью, избегать дурных поступков в административных делах, быть преданными своему народу и государству. Али Хамадани был сторонником справедливой и сильной власти, он считал, что цари и правители всегда должны знать о положении своих подданных, особенно нуждающихся и защищать их интересы [4-А, 11-А].

5. По мнению Мир Сайида Али Хамадани, глава государства всегда должен соблюдать положения закона, чтобы получить согласие своего народа на руководство им. При принятии решения необходимо обеспечивать верховенство закона, оно должно быть справедливым и беспристрастным. Правитель не должен поддаваться влиянию удовольствия или неудовольствия людей, а если он склонен любить и благоволить к какой-то группе при принятии решения, то рано или поздно его действия приведут к хаосу в обществе. Прочная государственность, согласно Мир Сайида Али Хамадани, заключается в преданности правителей и единстве их слов и действий [11-А, 14-А, 15-А].

6. Одной из важных тем в трактатах Мир Сайида Али Хамадани является правовое положение гражданина. Он глубоко анализировал и объяснял этот статус, социально-правовое положение члена общества, а также обосновал объем полномочий людей с учетом их воли. Из его учения о правах гражданина ясно, что он является сторонником социальной и судебной справедливости [11-А].

7. Мир Сайид Али Хамадани считал, что нравственно отрицательные качества человека являются источником вражды, неприязни, несчастья и неудачи. Положительные же нравственные качества, согласно мыслителю, приобретаются с развитием и

совершенствованием правового сознания, правового воспитания, правового восприятия, с устранением «правового невежества» (правового нигилизма) членов общества [5-А].

8. Мыслитель обратился к правовой проблематике своего времени, объединив три практические науки своей эпохи право, этику и политику, и в рамках этой триады проанализировал все вопросы правового характера. В правовом учении Мир Сайида Али Хамадани главное место занимают государственное право, справедливое местное управление, судебная справедливость и наказание, помилование и прощение грехов, равные и справедливые имущественные отношения, признание верховенства человека и его положения в обществе, защита интересов каждого члена общества, уважение к подданному и мир общества, чистые и неоскверненные отношения в браке и семье, правильное воспитание детей, уважение к родителям и учителям, изучение наук и важнейших общественных отношений. Он рассмотрел положительные и отрицательные стороны нормативного регулирования и представил интересные идеи о наиболее полезных и эффективных для общества формах нормативного регулирования [5-А, 9-А].

9. Согласно учению Али Хамадани, нормативное регулирование отражает условия реальной жизни, в том числе жизни человека, и устанавливается с учетом интересов общества, традиций и обычаев. Основу реализации права устанавливает государственная власть. По мнению мыслителя, добродетель справедливости выражается в толковании и признании норм права, человеческих стремлений, в социальной ответственности каждого отдельного человека, соблюдении прав людей в отношениях друг с другом. Он обосновал идею равенства требований социальной справедливости для всех и необходимости соблюдения справедливости всеми членами общества, от султана до каждого отдельного человека [4-А, 12-А].

10. В учении мыслителя особое место занимают положение о формировании государственно-правовой системы, а также проблемы философии, теологии, развития правовой и государственной системы, формирования справедливой политики управления, эволюции системы правосудия и т. д. Он затронул вопросы, имеющие большое значение в формировании государства и государственности («суверенитета»), в укреплении ее правовых основ [9-А].

11. Мир Сайид Али Хамадани в своих трудах обосновывает взаимосвязь права, политики и этики. Именно взаимосвязь этих трех наук составляет основу учения мыслителя. При этом учитывается и взаимосвязь правовой, моральной и политической культуры. На основе формирования этих трех наук, мыслитель усвоил исторический опыт становления и развития государственно-правовой системы. Ссылаясь на древних правоведов, он рассматривал право как науку о добре и справедливости. Об этом он говорит практически во всех своих трудах [5-А].

12. Зависимость морали от правовых и политических ценностей он обосновывает при изучении вопросов, связанных с талантом, способностями и неравенством. По мнению мыслителя, у людей разные потребности, цели, желания и стремления, соответственно, и их поведение, убеждения и ценности проявляются в различных формах, включая «злую мораль» (плохую), такую, как угнетение и тирания, притеснение и насилие, убийство и покушение, скупость и зависть, ревность и некомпетентность. Мир Сайид Али Хамадани проводит различие между правом и моралью [13-А].

13. Мир Сайид Али Хамадани в своих работах дает интересное определение понятия «семья», рассматривает права и привилегии ее членов, взаимоотношения между супругами и их влияние на формирование семьи в целом и здоровой семьи в частности, пишет о воспитании детей и их правах и обязанностях, имущественных отношениях между членами семьи, праве на наследование и других связанных с этим вопросах. Али Хамадани, следуя Платону, стремился разработать теорию «идеального гражданина» именно в сфере семьи. Вслед за Аристотелем он связывает семью с моралью и через мораль с правом и политикой. Мыслитель особо упоминает о месте слуги в семейной системе [12-А].

14. Согласно учению мыслителя, муж и жена обязаны своими действиями, словами и хорошим поведением создавать гармоничную и здоровую семейную обстановку. Муж, как глава семьи, не должен нарушать права и интересы жены и допускать ненадлежащего обращения с ней. Из вышеизложенного ясно, что эти положения весьма ценны и в современных условиях и их можно использовать в воспитании молодежи [9-А, 12-А].

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЯ

В результате проведённого диссертационного исследования автором были разработаны следующие научно-практические предложения и рекомендации:

1. Государственно-правовые идеи Мир Сайида Али Хамадани имеют важное значение для развития науки и образования, культуры, государственности, правовой системы, правового воспитания и должны учитываться в процессе совершенствования государственного управления, законотворческой деятельности, правоприменения, правовой пропаганды, правового регулирования семейных отношений [12-А].

2. Взгляды Мир Сайида Али Хамадани о человеке как высшей ценности и его правах, необходимости соблюдения прав и интересов личности должны быть учтены в процессе дальнейшего совершенствования государственных документов и нормативных правовых актов Таджикистана в сфере прав человека, образования, защиты прав и свобод гражданина [1-А].

3. Теория «совершенного человека», предложенная Мир Сайидом Али Хамадани, основанная на идеях гуманизма, уважения прав человека, уважения к людям, патриотизма, преданности своему государству и нации, должна учитываться в процессе исследования политико-правовой мысли, в образовательном процессе, при изучении соответствующих дисциплин, а также при разработке и реализации соответствующих государственных программ в сфере образования [6-А].

4. Лидерство, согласно мыслителю, – это элемент науки управления. Чтобы достичь уровня лидерства, человек должен с юных лет приобретать знания и умения, изучать опыт великих людей, этику, иметь хорошие манеры, быть справедливым и добросовестным. Принимая во внимание эти положения, необходимо формировать новую область знаний, науку об «этике лидерства». Помочь здесь может обращение к идеям таджикских и других мыслителей, которые следует шире изучать в высших учебных заведениях, особенно в учреждениях, которые занимаются повышением квалификации государственных и общественных служащих [1-А].

5. Нынешнее состояние современного мира, стремительное развитие процессов глобализации и столкновения цивилизаций требуют глубокого знания своей истории, культуры, литературы и

наследия таджикских мыслителей. В данном случае трактаты Али Хамадани представляют большую ценность для молодых людей, для профессионально квалифицированных кадров с точки зрения обучения управленческой деятельности (управление высшим государственным органом, местное управление, отраслевое управление, такое, как финансы и судебная система и т. д.) [3-А].

6. Идеи мыслителя об обеспечении справедливости и беспристрастности следует использовать при осуществлении судебного правосудия и применении наказания, при исполнении общественных обязанностей, при сборе налогов, при налаживании брачно-семейных отношений, при решении проблем наследования, воспитания детей [8-А].

7. В соответствии с разделом III Национальной концепции образования в Республике Таджикистан, утвержденной постановлением Правительства № 94 от 3 марта 2006 г., одной из целей национального образования является «формирование полноценной личности». В целях обеспечения реализации настоящей концепции, предлагается учесть и идею Мир Сайида Али Хамадани о воспитании «полноценной личности».

8. Методологические основы образования, определенные в разделе II Национальной концепции образования в Республике Таджикистан, должны быть пересмотрены с учетом значимости правовых и нравственных ценностей, которые всесторонне отстаиваются в трудах Мир Сайида Али Хамадани и других таджикских мыслителей.

9. Государственно-правовые взгляды Мир Сайида Али Хамадани необходимо учитывать при разработке Плана воспитательной работы Таджикского национального университета на ближайшие годы, в том числе при проведении воспитательных занятий с целью обсуждения сути и важности уважения и почитания истории и культурного наследия предков, таджиков, связи истории прошлого с современной действительностью, защиты национальных ценностей.

10. При разработке Плана работы воспитательного отдела Таджикского национального университета на ближайшие годы следует учитывать необходимость реализации эффективных мер по вовлечению соответствующих структур университета в пропаганду национальных социально-правовых ценностей, подробно изложенных в учении Мир Сайида Али Хамадани [12-А].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (НАУЧНЫХ ИСТОЧНИКОВ)

I. Нормативные правовые акты

[1]. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 марти соли 2013, №143 “Дар бораи таҷлили чашни 700-солагии донишманд ва муттафакири Шарқ Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ” [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи мурочиат: 04.04.2025)

II. Монографии, учебники, учебные пособия:

[2]. Асозода, Ҳ. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ. Насиҳатнома [Матн] / Ҳ. Асозода. – Кӯлоб, 1993. – 245 с.

[3]. Буриев, И.Б. Действие мусулманского права в дореволюционном Таджикистане (VIII - начало XX вв.) [Текст] / И.Б. Буриев. – Душанбе, 1999. – 199 с.

[4]. Буриев, И.Б. Источники права исламского периода таджикской государственности: теория и практика [Текст] / Отв. ред. академик АН РТ Тахиров Ф.Т. 2-е изд. – Душанбе: Ирфон, 2017. – 224 с.

[5]. Буриев, И.Б. Некоторые проблемы правового статуса должностных лиц и правовых институтов дореволюционного Таджикистана [Текст] / И.Б. Буриев. – Душанбе: Ирфон, 2005. – 72 с.

[6]. Буриев, И.Б. Ниҳодҳои давлатдорӣ тоҷикон: назария ва таърих [Матн] / Буриев И.Б. – Душанбе: Ирфон, 2016. – 367 с.

[7]. Буриев, И.Б. Таърихи афкори сиёсӣ ҳуқуқӣ [Матн] / И.Б. Буриев: Нашри 2. – Душанбе: Ирфон, 2016. – 232 с.

[8]. Қодиров, К., Мирзо, Муллоаҳмад. Шеърҳои ирфонии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ [Матн] / К. Қодиров, Муллоаҳмад Мирзо. – Душанбе, «Ирфон», 2015. – 256 с.

[9]. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ: Замони ӯ ва нақши он дар тамаддуни Осиёи Марказӣ [Матн] / Мураттибон А. Раҷабов, М. Каримзода. – Душанбе, 2015. – 757 с.

[10]. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ: Феҳристи осор ва адабиёт доир ба ӯ/ Мураттибон Ш. Комилзода, С. Иброҳимова [Матн] / муҳар. Қ. Буриев. – Душанбе: Аржанг, 2015. – 128 с.

[11]. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ шоҳи Ҳамадон [Матн] / Осори мунтахаб. Иборат аз ҷаҳор ҷилд. Ҷилди 2. – Душанбе: Ирфон, 1995. – 238 с.

[12]. Мутафаккирон дар бораи Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ (Матн) // Дарс. – 1994. – №2. – С. 27-28.

[13]. Садыков, А. Этические взгляды мыслителей Востока [Текст] / А. Садыков. – Душанбе, 1989. – 144 с.

[14]. Сативалдыев, Р.Ш. Политические и правовые идеи «Сиасетнамэ» и их современное значение [Текст] / Р.Ш. Сативалдыев. – Душанбе, 1998. – 311 с.

[15]. Сативалдыев, Р.Ш. Политические и правовые идеи «Синдбаднамэ [Текст] / Р.Ш. Сативалдыев. – Душанбе, 1998. – 213 с.

[16]. Сотиволдиев, Р.Ш. Таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқӣ. Китоби дарсӣ [Матн] / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: Эр-граф, 2011. – 460 с.

[17]. Султонзода, М. Ҳикмати ирфонии Алии Ҳамадонӣ // Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ. Шоҳи Ҳамадон [Матн] / М. Султонзода: Осори мунтахаб (ибораат аз чаҳор ҷилд). Ҷилди 2. – Душанбе: Ирфон, 1995. – 240 с. – 85.

[18]. Тахиров, Ф.Т. Правовая система дореволюционного Таджикистана [Текст] / Ф.Т. Тахиров. – Душанбе, 1998. – 71 с.

[19]. Тоҳиров, Ф.Т. Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон [Матн] / Ф.Т. Тоҳиров. – Душанбе: Ирфон, 1994. – 256 с.

[21]. Холиқзода, А.Ф., Холиков, Н.А. Афкори сиёсӣ ва ҳуқуқи Абурайҳони Берунӣ (монография) [Матн] / А.Ф. Холиқзода, Н.А. Холиков. – Душанбе: «Эр-граф», 2022. – 144 с.

[22]. Холиқов, А.Ф. Ҳуқуқи исломӣ [Матн] / А.Ф. Холиқов. – Душанбе: «Ҷиёнхон», 2003. – 174 с.

[23]. Холиков, А.Г. Хадис как источник мусульманского права. (Монография) [Текст] / А.Г. Холиков. – Душанбе: Шарқи озод, 1998. – 212 с.

[24]. Ҳотам, Асозода. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ: таълимоти илмӣ, ирфонӣ ва адабӣ [Матн] / Асозода Ҳотам. – Душанбе: «Ирфон», 2015. – 320 с.

III. Статъи ва доклады:

[25]. Абдуллоев, Ш. Нақши Алии Ҳамадонӣ дар таърихи афкори сиёсии исломӣ: Ба муносибати 680-солагии зодрузи Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ [Матн] / Ш. Абдуллоев // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон / Силсилаи фалсафа ва ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 1994. – №1. – С.11-14.

[26]. Воронина, В.Л. Гробница эмира Ҳамадони: Предварительное сообщение [Текст] / В.Л. Воронина // Доклады АН Таджикской ССР. – Сталинабад, 1953. – Вып. 7. – С. 39-43.

[27]. Джалилзаде, И. Возвращение к жизни: О реставрации мавзолея Мир Сайида Али Ҳамадони [Текст] / И. Джалилзаде // Кулябская правда. – 1982. – 7 янв. – 114.

[28]. Изучение мавзолея Амир Сайида Хамадони. Информация ТаджикТА [Текст] // Коммунист Таджикистана. – 1947. – 24 авг.

[29]. Курбонов, Х. Мухаммади Ғазолӣ ва Алии Ҳамадонӣ дар бораи вилояту салтанат [Матн] / Х. Курбонов // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон / Силсилаи фалсафа ва ҳуқуқшиносӣ. – 1994. -№1. – С. 51-56.

[30]. Чаббор, Ш. Сиёсати мулкдорӣ ва масъулияти ҳокимон аз диди назари Алии Ҳамадонӣ [Матн] / Ш. Чаббор // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон / Силсилаи фалсафа ва ҳуқуқшиносӣ. – 1994. – №1. – С. 62-65.

[31]. Мирзоев, А., Абдурахимов, Қ. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ дар бораи муносибатҳои оилавӣ: Ба ифтихори чашни 680-солагии Ҳамадонӣ [Матн] / А. Мирзоев, Қ. Абдурахимов // Маърифат. – 1994. – №3-4. – С. 60-63.

[32]. Назаров, Х. Афкори сиёсии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ [Матн] / Х. Назаров // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон / Силсилаи фалсафа ва ҳуқуқшиносӣ. – 1994. – №1. – С. 43-46.

[33]. Султанов, М. Али Хамадани и восточный перипатетизм: гносеологический аспект [Текст] / М. Султонов // Актуальные проблемы философской и общественной мысли зарубежного Востока. – Душанбе: Дониш, 1983. – С. 90-101.

[34]. Султанов, М. Взгляд Али Хамадани на познание [Матн] / М. Султанов // Материалы республиканской конференции молодых ученых Таджикской ССР и Компартии Таджикистана к 50-летию образования комсомола Таджикистана (секция философии). –Душанбе, 1975. – С.13-19.

[35]. Султанов, М. Идеиные источники формирования мировоззрения Али Хамадани [Матн] / М. Султанов // Известия АН Таджикской ССР / Отделение общественных наук. –1982. – №4. – С. 43-47.

[36]. Султанов, М. К характеристике мировоззрения Али Хамадани: онтологические и гносеологические аспекты [Матн] / М. Султанов // Материалы юбилейных конференций молодых ученых Академии наук Таджикской ССР (общественные науки). – Душанбе, 1976. – С.110-114.

[37]. Султанов, М. Судьба наследия Али Хамадани [Матн] / М. Султанов // Горизонты науки. –Душанбе: Дониш, 1986. – №4. – С. 32-38.

[38]. Султанов, М. Учение Али Хамадани о бытии [Текст] / М. Султанов // Материалы IV республиканской конференции молодых

ученых Таджикской ССР, посвященной XXIV съезду КПСС (общественные науки). – Душанбе: Дониш, 1973. – С. 6.

[39]. Султонов, М. Фалсафаи иҷтимоии Алии Ҳамадонӣ [Матн] / М. Султонов // *Аз Авесто то Ҳамадонӣ: Ба пешвози 680-солагии зодрузи Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ: Маҷмӯаи илмӣ / Мухаррири масъул А. Курбонов; Донишгоҳи давлатии Кӯлоб. – Кӯлоб: Сада, 1994. – С. 205-221.*

[40]. Счастнев, В. Защита истины: О реставрации мавзолея Амир Саида Хамадони [Текст] / В. Счастнев // *Коммунист Таджикистана. – 1977. – 30 янв. – 138.*

[41]. Шамолов, А.А. Баъзе масоили ҳикмати амалии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ [Матн] / А.А. Шамолов // *Фарҳанг. – 1995. – № 1-3. – С. 7-10.*

[42]. Шамолов, А.А. Зодаи Ҳамадону азизи Тоҷикистон [Матн] / А.А. Шамолов // *Илм ва ҳаёт. – 2014. – №1. – С. 9 -11.*

[43]. Эмомалӣ, Раҳмон. Муттафакир, шоир ва орифи бузург / Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ: Замони ӯ ва нақши он дар тамаддуни Осиёи Марказӣ [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон // *Мураттибон А. Раҷабов, М. Каримзода. – Душанбе, 2015. – С. 11-15.*

[44]. Эмомалӣ, Раҳмон. Нақше ба ёдгор гузорем / Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар маҷлиси ботантана бахшида ба чашни 680-солагии олим ва муттафакири бузурги Шарқ Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон // *Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ: таълифоти илмӣ, ирфонӣ ва адабӣ. – Душанбе: Ирфон, 2015. – С. 9-10.*

IV. Диссертации и авторефераты:

[45]. Абдурахимов, К.С. Нравственные воззрения Мир Сайида Али Хамадони [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Душанбе, 1995. – 22 с.

[46]. Абдурахимов, К.С. Педагогические идеи Мир Саида Али Хамадони [Текст]: дис. ... докт. пед. наук. – Душанбе, 2006. – 304 с.

[47]. Давлатов, М.Н. Ақидаҳои сиёсӣ-ҳуқуқии Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва аҳамияти он дар замони муосир [Матн]: дис. ... номз. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2022. – 175 с.

[48]. Каримова, М.М. Историческая ценность идей Мир Саида Али Хамадони в семейном воспитании и их осуществление в условиях современного таджикского общества [Текст]: дис. ... канд. пед. наук. – Курган-Тюбе, 2016. – 171 с.

[49]. Кенджаев, Ш.Ю. Государственно-правовые взгляды Джами [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2003. – 210 с.

[50]. Қодирзода, С.М. Афкори сиёсӣю ҳуқуқии Абуалӣ Муҳаммад ибни Мискавайҳ [Матн]: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2020. – 194 с.

[51]. Шоев, Ф.М. Государственно-правовые взгляды Мухаммада Газали [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2018. – 218 с.

V. Электронные источники [Электронный ресурс]:

[52]. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», 28 декабри соли 2024. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/> (санаи мурочиат: 04.04.2025).

[53]. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ аз 26.12.2019 [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/> (санаи мурочиат: 04.04.2025).

ПЕРЕЧЕНЬ НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ СОИСКАТЕЛЯ УЧЕНОЙ СТЕПЕНИ

I. Статьи, опубликованные в рецензируемых и рекомендованных Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан журналах:

[1-А]. Калонов, Ф.М. Афкори ҳуқуқии Мир Сайид Алиӣ Ҳамадонӣ. [Матн] / Ф.М. Калонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2019. – № 8. – С. 235-239.

[2-А]. Азиззода У.А., Калонов Ф.М. Мавқеи таълимоти Мир Сайид Алиӣ Ҳамадонӣ дар афкори сиёсӣ ва ҳуқуқии Шарқ. [Матн] / У.А. Азиззода, Ф.М. Калонов // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. (Маҷаллаи илмӣ-амалӣ). – 2022. – № 3(27). – С. 48-59.

[3-А]. Калонов Ф.М. Иникоси маърифати ҳуқуқӣ ва вазъи сиёсии асри XIV дар эҷодиёти Мир Сайид Алиӣ Ҳамадонӣ. [Матн] / Ф.М. Калонов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои фалсафа, ҳуқуқ ва сиёсатшиносӣ. – 2024. – № 4(16). – С. 161-166.

[4-А]. Калонов Ф.М. Мафҳуми давлат ва ҳокимият дар таълимоти Мир Сайид Алиӣ Ҳамадонӣ. [Матн] / Ф.М. Калонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – № 1. – С. 242-247.

[5-A]. Калонов Ф.М. Таносуби ҳуқуқ, ахлоқ ва сиёсат дар таълимоти Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ. [Матн] / Ф.М. Калонов // Идракунии давлатӣ. – 2025. – №1 (72). – С. 274-281.

II. Научные статьи, опубликованные в сборниках и других научно-практических изданиях:

[6-A]. Калонов Ф.М. Нақши давлат ва ҳуқуқ дар осори Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ бахшида ба таҷлили ҳуқуқи инсон (7 декабри соли 2020). Душанбе, 2020. – С. 433-440.

[7-A]. Калонов, Ф.М. Мирзозода А.С. Инъикоси давлат ва ҳуқуқ дар асарҳои Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Нақши солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунароҳои мардумӣ дар таҳким ва тақомули соҳаҳои ҳаётан муҳими хоҷагии халқи мамлакат» (27 уми декабри соли 2021). – Душанбе, 2021. – С.137-139.

[8-A]. Калонов Ф.М., Салимов С. Андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ дар афкори Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ бахшида ба «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунароҳои мардумӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2019-2021». – (27 уми феввали соли 2021) – Душанбе, 2021. – С. 51-54.

[9-A]. Калонов Ф.М., Шокирова С. Муносибати мутақобилаи ахлоқ ва ҳуқуқ. // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Нақши солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунароҳои мардумӣ дар таҳким ва тақомули соҳаҳои ҳаётан муҳими хоҷагии халқи мамлакат». –

[10-A]. Азиззода, У.А., Калонов, Ф.М. Таълимоти давлатӣ-ҳуқуқии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ [Матн] / У.А. Азиззода, Ф.М. Калонов // Фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ. – 2022. – №2. – С. 12-20.

[11-A]. Азиззода У.А., Калонов Ф.М. Ақидаҳои Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ оид ба вазъи ҳуқуқии подшоҳон, вазирон ва амалдорон / Маводи конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои назариявии фарҳанги ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон» (5-уми декабри соли 2023) // Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Мирзозода П.З. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2023. – С. 72-83.

[12-A]. Калонов Ф.М. Нақши арзишҳои ҳуқуқиву ахлоқӣ дар таълимоти Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Конститутсия ҳамчун омили

устувории давлат». (Конституция как фактор стабильности государства) (25 октябри соли 2024). Душанбе, 2024.– С. 26-32.

[13-A]. Калонов Ф.М. Шарҳи мухтасари таълимоти ҳуқукии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ. Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию назариявӣ дар мавзӯи «Нақши Пешвои миллат дар густариши маърифати ҳуқукии ҷомеа» бахшида ба «Соли маърифати ҳуқуқӣ». (ш. Душанбе, 8 июни соли 2024). – Душанбе: «Хирадмандон», 2025 – С. 305-313.

[14-A] Калонов Ф.М. Шарҳи мухтасари таълимоти ҳуқукии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ оид ба ҳокимият / Ҳуқуқи инсон: масъалаҳои назарӣ ва амалӣ // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ бахшида ба рӯзи байналмилалӣ ҳуқуқи инсон, 30-юмин солгарди қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эълон гардидани соли 2024 ҳамчун «Соли маърифати ҳуқуқӣ» (6 декабри соли 2024). – Душанбе: 2024. – С. 619-624.

[15-A]. Калонов Ф.М. Ақидаҳои давлатию ҳуқукии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ / Материалы Международной научно-практической конференции XV Ломоносовские чтения «Кооперация науки и национально ориентированных стратегий: цифровая модернизация и инновационное развитие» (22-23 апреля 2025 г.). Ч. II. Гуманитарные науки. – Душанбе, 2025. – С. 382-387.

АННОТАТСИЯ

ба диссертатсияи Калонзода Фатҳиддин Мирзошариф дар мавзӯи «Ақидаҳои давлатӣ ва ҳукукии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ»

Вожаҳои калидӣ: Ақидаҳо, давлатӣ, ҳукукӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ, ҳукук ва озодӣ, инсондӯстӣ, адолат, сиёсат, вазъи ҳукукӣ, шох, амалдорон, арзишҳои фарҳангии ахлоқӣ, муносибатҳои оилавӣ, аъзои оила, вазъи ҳукукии марду зан, таълимоти ҳукукӣ, тарбияи ҳукукӣ, Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ.

Мақсади таҳқиқоти мазкурро таҳлили таърихӣ-ҳукукӣ ва умуминазариявии ақидаҳои давлатӣ-ҳукукии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ, аҳамияти илмӣ-ҳукукӣ, маърифатӣ ва иҷтимоӣ-таърихӣ таълимоти мутафаккир, аз ҷумла ақидаҳои инсонпарварона, адолатхоҳӣ, ҳукуқбунёдии ӯ барои истифодаи он дар низоми давлати демократӣ ва дунявии муосир ташкил медиҳанд.

Дар доираи таҳқиқоти илмӣ худ бо мақсади пурраи низоминок омӯхтани андешаҳои давлатӣ-ҳукукии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ дар хусуси шароити зисту эҷодиёти мутафаккир, вазъи ҳукукии подшоҳ, вазир ва дигар шахсони мансабдори давлатию ҷамъиятӣ, муносибати ҳокимият бо ҷомеа, ҳолати ҳукукии субъектони муносибатҳои ҳукукӣ дар муносибатҳои маъмурию идоракунӣ, оилавӣ ва дигар муносибатҳои ҷамъиятӣ маълумот дода шудааст.

Навгони илмӣ таҳқиқоти диссертатсиониро натиҷаҳои умумии назариявӣ-методологии зерин собит менамоянд: 1) асосҳои назариявӣ-методологии ақидаҳои давлатӣ-ҳукукии мутафаккир таҳқиқ карда шудаанд; 2) ақидаҳои давлатӣ ва ҳукукии мутафаккир дар робита бо фазои илмӣ ва фарҳангии асримиёнагии Шарқи наздик ва миёна таҳқиқ гардидаанд; 3) имконияти истифодаи баъзе андешаҳои давлатию ҳукукии мутафаккир дар бахши тарбияи ҳукукӣ, маърифати ҳукукӣ, боло бурдани фарҳанги ҳукукӣ, низоми давлатдорӣ ва фаъолияти ҳукуқэҷодкунӣ асоснок карда мешавад; 4) таҳқиқоти мазкур илми ватанӣ ва хориҷии назариявӣ-ҳукукиро дар самти омӯзиши таърихи таълимот дар бораи ҳукук ва давлат бо назардошти таҷрибаи миллӣ ғанӣ мегардонад.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот дар он аст, ки дар доираи таҳлилу баррасии ҷамъонибаи ақидаҳои давлатӣ-ҳукукии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ сарҳадоти фаҳмиши таърих, назарияи ҳукук ва давлат, таърихи афкори ҳукукӣ ва сиёсии халқи тоҷик ба маротиб васеъ хоҳад шуд. Аз маводу хулосаҳои диссертатсия метавон дар таҳқиқотҳои оянда ва дар ҷараёни тадриси фанҳои таърихи афкори ҳукукӣ ва сиёсӣ, таърихи давлат ва ҳукуки Тоҷикистон, фалсафаи ҳукук, назарияи давлат ва ҳукук, таърихи давлат ва ҳукуки мамлакатҳои хориҷӣ, проблемаҳои назарияи давлат ва ҳукук, асосҳои ҳукуки исломӣ, таърихи ҳукуки инсон, ҳукуки инсон, ҳукуқшиносии муқоисавӣ, инчунин ҷангоми навиштани китобҳои дарсӣ ва воситаҳои таълимӣ истифода намуд. Инчунин натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ метавонанд барои баланд бардоштани фарҳанги ҷавонон, махсусан фарҳанги ҳукукии аҳоли, худшиносию ҳудодоҳии мардум, огоҳӣ пайдо намудан аз таърихи фарҳангӣ миллӣ ва ғ. хизмат намоянд.

АННОТАЦИЯ

**на диссертацию Калонзода Фатхиддина Мирзошарифа на тему
«Государственно-правовая мысль Мир Сайида Али Хамадани»**

Ключевые слова: идея, государство, правовой, политический, культурный, права и свободы, гуманность, справедливость, политика, правовой статус, должностные лица, культурные и моральные ценности, семейные отношения, члены семьи, правовой статус мужа и жены, правовое образование, правовое воспитание.

Целью настоящего исследования является проведение историко-правового и общетеоретического анализа государственно-правовых идей Мир Сайида Али Хамадани, обоснование научно-правового, образовательного и социально-исторического значения учения мыслителя, в том числе его гуманистических, правовых идей для использования их в современном демократическом и светском государственном устройстве.

С целью наиболее полного и системного изучения государственно-правовых идей Мир Сайида Али Хамадани, анализируются сведения об условиях жизни и творчества мыслителя, правовом положении царя, министров, других государственных чиновников и общественных деятелей, взаимоотношениях власти с обществом, правовом положении субъектов правоотношений в административно-управленческих отношениях, семейных и иных общественных отношениях.

Научная новизна диссертационного исследования подтверждается следующими общетеоретико-методологическими результатами: 1) исследованы теоретико-методологические основы государственно-правовых идей Али Хамадани; 2) государственно-правовые идеи мыслителя изучались во взаимосвязи со средневековой научно-культурной атмосферой Ближнего и Среднего Востока; 3) обоснована возможность использования некоторых государственно-правовых идей мыслителя в сфере современного правового образования, правового просвещения, повышения правовой культуры, государственного устройства и правотворческой деятельности; 4) данное исследование обогащает отечественную и зарубежную теоретико-правовую науку в области изучения истории учений о праве и государстве с учетом национального опыта.

Теоретическая и практическая значимость исследования заключается в том, что благодаря комплексному подходу к изучению государственно-правовых идей Мир Сайида Али Хамадани возможность их применения существенно расширяется. Материалы и выводы диссертации могут быть использованы в будущих научных исследованиях и в процессе преподавания таких предметов, как история правовой и политической мысли, история государства и права Таджикистана, философия права, теория государства и права, история государства и права зарубежных стран, проблемы теории государства и права, основы исламского права, история прав человека, права человека, сравнительное правоведение, а также при написании учебников и учебных материалов. Результаты диссертационного исследования могут послужить также повышению культуры молодежи, правовой культуры населения, самосознания народа, осведомленности о национальной истории и культуре и т.д.

ANNOTATION
**on the dissertation of Kalonzoda Fathiddin Mirzosharif on the topic «State-legal
thought of Mir Sayyid Ali Hamadoni»**

Key words: ideas, state, legal, political, cultural, rights and freedoms, humanity, justice, politics, legal status, king, officials, cultural and moral values, family relations, family members, legal status of husband and wife, legal education, legal upbringing, Mir Sayyid Ali Hamadoni.

The purpose of this study is to conduct a historical-legal and general theoretical analysis of the state-legal ideas of Mir Sayyid Ali Hamadani, the scientific-legal, educational and socio-historical significance of the thinker's teachings, including his humanistic, fair-legal ideas for their use in a modern democratic and secular state structure.

Within the framework of scientific research, with the aim of a complete and systematic study of the state-legal ideas of Mir Sayyid Ali Hamadani, information is given on the living conditions and work of the thinker, the legal status of the king, minister and other state and public figures, the relationship between power and society, the legal status of subjects of legal relations in administrative and managerial relations, family and other social relations.

The scientific novelty of the dissertation research is confirmed by the following general theoretical and methodological results: 1) the theoretical and methodological foundations of the state and legal ideas of the thinker are studied; 2) the state and legal ideas of the thinker are studied in connection with the medieval scientific and cultural atmosphere of the Near and Middle East; 3) the possibility of using some of the state and legal ideas of the thinker in the field of legal education, legal enlightenment, improving legal culture, state structure and law-making activities is substantiated; 4) this study enriches domestic and foreign theoretical and legal science in the direction of studying the history of teachings on law and the state, taking into account national experience.

The theoretical and practical significance of the study lies in the fact that within the framework of a comprehensive analysis and consideration of the state and legal ideas of Mir Sayyid Ali Hamadoni, the boundaries of understanding the history, theory of law and the state, the history of legal and political thought of the Tajik people will be significantly expanded. The materials and conclusions of the dissertation can be used in future scientific research and in the process of teaching the subjects of history of legal and political thought, history of the state and law of Tajikistan, philosophy of law, theory of state and law, history of the state and law of foreign countries, problems of the theory of state and law, the foundations of Islamic law, history of human rights, human rights, comparative law, as well as in writing textbooks and educational materials. Also, the results of the dissertation research can serve to improve the culture of youth, especially the legal culture of the population, self-awareness and self-awareness of the people, awareness of national history and culture, etc.